

PHOENIX

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

27,1 - 1981

ISSN 0031 - 8329

LEIDEN
1982

Secretariaten van de afdelingen van „Ex Oriente Lux”

AMSTERDAM	Drs J. de Roos, Archeol.-Hist. Instituut, Oude Turfmarkt 129, 1012 GC Amsterdam
ARNHEM	Mevr. M. M. Bos-Leblanc, Utrechtseweg 292, 6812 AR Arnhem
DORDRECHT	Mevr. I. B. J. Willems-Groenendaal, Pr. Julianaweg 20, 3314 KT Dordrecht
EINDHOVEN	Mevr. V. Slotboom-Dijkstra, Kochlaan 8, 5651 AG Eindhoven
's-GRAVENHAGE	Mevr. J. M. de Munck, De Sav. Lohmannlaan 21, 2566 AG 's-Gravenhage
GRONINGEN	Dr H. Te Velde, Goudsbloemweg 34, 9765 HS Paterswolde
HAARLEM	Mevr. B. H. v. d. Ree-Gregorius, Orionweg 123, 2024 TC Haarlem
's-HERTOGENBOSCH	Mevr. C. E. M. Klinkenbergh, Ph. de Montestraat 104, 5216 GX 's-Hertogenbosch
HOORN	Drs G. M. Kelder, L. de Coligny laan 8, 1623 MD Hoorn
KAMPEN-ZWOLLE	Prof. drs. J. P. Lettinga, Emmastraat 6, 8262 EH Kampen
LEIDEN	Drs C. D. Blokhuis, Oesterbank 9, 2317 MN Leiden
MAASTRICHT	Drs J. C. Bedaux, Plutohof 5, 6215 XH Maastricht
NIJMEGEN	P. J. A. M. Keijsers, Prof. Bromstraat 30 ¹ I, 6525 AZ Nijmegen
ROTTERDAM	Mr. D. J. Kroon, Gemeentelijke Bibliotheek, Nieuwe markt 1, 3011 HP Rotterdam
TWENTE	Mevr. C. F. L. van Heek-van Heek, De Boetselaersborg, Het Kattenburg 6, 7041 AS 's-Heerenberg
UTRECHT	Dr. A. v. d. Kooij, Tortellaan 34, 3722 WD Bilthoven
ZUTPHEN	Jhr. M. W. C. de Jonge, IJselkade 21, 7201 HD Zutphen
BELGIË	Prof. dr. L. de Meyer, Nekkersberglaan 11, B 9000, Gent

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

Fig. 1. De reconstructie van de poort van de citadel van Hazor in het Israël-Museum in Jeruzalem. Zie elders in die nummer het artikel van Dr. C. H. J. de Geus.

INHOUD VAN DIT NUMMER

Personalialia	M. HEERMA VAN VOSS, K. R. VEENHOF	3
Hurrieten en Hurritisch	PH. H. J. HOUWINK TEN CATE	7
Chronologie van het Oude Nabije Oosten	K. R. VEENHOF	15
Het Israëlitische Palmette- of Volutenkapiteel ...	C. H. J. DE GEUS	34
Boekennieuws..	H. WEIPPERT, P. W. PESTMAN, M. HEERMA VAN VOSS	46

PHOENIX

is een halfjaarlijks bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt in opdracht van het Bestuur uitgegeven door K. R. Veenhof.

De contributie voor het Genootschap bedraagt fl. 30.— per jaar (1 april-31 maart), voor jeugdleden tot 25 jaar fl. 15.—. Hiervoor ontvangen de leden Phoenix, worden zij uitgenodigd voor de door de plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het „Jaarbericht Ex Oriente Lux” en de serie „Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amsterdam, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, Enschedé 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leiden, Maastricht, Rotterdam, Utrecht en Zutphen.

Algemeen secretariaat en fiscaat van het Genootschap: Noordeindsplein 4a, 2311 AH Leiden; tel. 071 - 123682; Bank: Amro Leiden, rek. no. 45.18.09.009, Postgiro 229501. Redactie Phoenix: Prof. dr. K. R. VEENHOF, Schubertlaan 50, 2102 EM Heemstede. Redactie Jaarbericht Ex Oriente Lux: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (egyptologie), Prof. dr. M. N. VAN LOON (archeologie van Voor-Azië), Prof. dr. K. R. VEENHOF (semitische filologie en geschiedenis van het oude Nabije Oosten; Redactiesecretaris).

Het Dagelijks Bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS, voorz.; Dr. M. STOL, secr.; Mevr. drs. E. DE RANITZ-LABOUCHERE, penningm.; Dr. C. H. J. DE GEUS, lezingenprogramma en contact met afdelingen; Dr. W. F. LEEMANS; Prof. dr. K. R. VEENHOF, redactie publ. In het Algemeen Bestuur hebben voorts zitting: Mevr. C. F. L. VAN HEEK-VAN HEEK, Prof. dr. L. DE MEYER (Gent), Mevr. G. PIKET (Den Haag), Dr. H. D. SCHNEIDER; Prof. dr. J. VERGOTE (Leuven); Mevr. dr. H. WEIPPERT-KLUMP.

Prof. dr. L. DE MEYER, Nekkersberglaan 11, B-9000 Gent, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen organiseert in Brussel, Gent en Leuven.

GENOOTSCHAPSMEDEDELINGEN

De Jaarvergadering 1981 werd gehouden te Hoorn op 13 juni en bijgewoond door ruim 60 leden. De situatie van het Genootschap is bevredigend. Vrijwel alle afdelingen hebben de van hen verwachte activiteiten kunnen ontwikkelen; alleen de situatie te Nijmegen is onbevredigend. Er werden in 17 afdelingen volgens de laatste gegevens in totaal 67 lezingen georganiseerd, waarvan 15 in samenwerking met het Ned. Klassiek Verbond. Het aantal leden bleef constant op rond 1200. De financiële situatie is gezond en ook dit jaar kon een contributieverhoging achterwege blijven. Na het huishoudelijke gedeelte van de vergadering hield Mevr. Prof. dr. D. Homès-Fredericq uit Brussel een voordracht over het onderwerp „Petra en de Nabateërs. Een vergeten koninkrijk aan de rand van de woestijn”.

Jaarbericht 26 kwam in het voorjaar van 1981 gereed (vgl. voor de inhoud *Phoenix* 25,2 p. 57). Het is voor leden nog verkrijgbaar tegen de gereduceerde prijs van fl. 30 (inclusief portiekosten). Eveneens verkrijgbaar is een band voor Phoenix 21-25, door overmaking van fl. 10,50 (incl. porti) op postrekening 229501 van het Genootschap. Een nieuw deel van de serie *Mededelingen en Verhandelingen* zal in het voorjaar van 1982 van de pers komen. Het is deel IV van *De Geboorte van Horus*, van de hand van dr. B. H. Stricker.

Binnen het Bestuur wordt thans gewerkt aan plannen voor de viering van het 50-jarig bestaan van het Genootschap in mei 1983. Deze omvatten o.a. de inrichting van een tentoonstelling en de uitgifte van een speciale publicatie. Nadere informatie zullen de leden t.z.t. bereiken.

Op 24 april 1982 zal opnieuw een *studiedag* worden gehouden. Het onderwerp is *Carthago*; plaats: Amsterdam. Ook hierover zullen de leden binnenkort nadere berichten ontvangen.

PERSONALIA ORIENTALIA

W. D. VAN WIJNGAARDEN 1893-1980

Willem Dirk van Wijngaarden werd op 26 juni 1893 in Nieuw Amsterdam geboren. Sinds 1922 had hij zijn domicilie in Leiden en die stad is hij trouw gebleven tot zijn overlijden op 3 oktober 1980, in de leeftijd van 87 jaar. Zoon van een dominee (en later zelf vader van een predikant) ving hij in 1912, eveneens te Leiden, de studie in de godgeleerdheid aan, maar tevens die in de Semitische letteren en in het bijzonder het Egyptisch bij lector Boeser. Hij woonde toen in de ouderlijke pastorie te Voorshoten, het dorp, waar hij ook zijn latere echtgenote leerde kennen. Hij kon boeiend vertellen, hoe hij ondanks barre weersomstandigheden het college ten huize van Snouck Hurgronje niet gemist had door zich per schaats over de Vliet derwaarts te begeven. In 1917 werd hij kandidaat in de Letteren, in 1919 doctor theologiae op een proefschrift over de sociale positie van de vrouw bij Israël in de voor- en na-exilische tijd. Beide bulen verwierf hij aan de Leidse universiteit, welke hij tenslotte verwisselde voor die in Berlijn (1919-1920). Daarop aanvaardde hij het beroep, dat de hervormde gemeente te Reeuwijk op hem uitbracht, maar vroeg na twee jaar om ontheffing wegens het accepteren van een Egyptologische werkkring. Zijn levensloop doet in dat opzicht denken aan die van zijn leeftijds- en studiegenoot de Buck, met wie hij overigens een grote belangstelling in de wijsheidsliteratuur deelde. Op 1 augustus 1922 kreeg hij een benoeming aan het Rijksmuseum van Oudheden. Aanvankelijk assistent volgde hij 1 januari 1925 Boeser op als conservator van de vermaarde Egyptische afdeling. Na veertien jaar (1-VIII-'39) werd hem het directeurschap toevertrouwd van het museum, waar hij 29 april 1959 afscheid nam.

Het was vooral aan van Wijngaarden te danken, dat de secties Egypte en Voor-Azië aanzienlijk uitgebreid en gereorganiseerd waren, toen hij de algehele leiding op zich nam. De moeilijke oorlogsjaren bepaalden hem in de allereerste plaats bij beveiliging en behoud. Na de bevrijding bracht hij de herinrichting en de modernisering van het museum voortvarend op gang. De heropening van de afdeling met Egyptische beeldhouwkunst in 1951 was een indrukwekkend evenement en de inwijding van de nieuwe Vooraziatische zaal een markante afsluiting van zijn ambtsjaren. Van Wijngaarden profiteerde daarbij van zijn organisatorische gaven en van zijn vele bezoeken aan Europese collecties. Hij ontsloot de rijkdommen aan het Rapenburg nog op andere manieren. Door het laten ver-

schijnen van eigen wetenschappelijke boeken en artikelen. Door het redigeren van het „huisorgaan”, de *Oudheidkundige Mededelingen*. Maar ook door het geven van talrijke rondleidingen en lezingen. Aldus bracht hij brede kringen tot het oude Nabije Oosten en speciaal Egypte. Tot datzelfde doel droegen zijn publikaties voor een groter publiek en de door hem geleide reizen langs de Nijl bij. Hij stimuleerde het verzamelen van kunst en was steeds bereid tot expertise en beschrijving, evenals het inrichten van tentoonstellingen.

Het zojuist geschetste dienstbetoon heeft Ex Oriente Lux eveneens mogen ondervinden. In het *Jaarbericht*, als hij nieuwe aanwinsten uit zijn museum presenteerde. In de „Mededelingen en Verhandelingen”, toen hij drie eeuwen Nederlandse Egyptologie opriep: *Van Heurnius tot Boeser* (1935). Niet in de laatste plaats zijn wij hem dankbaar vanwege de voordrachten, die hij tot op hoge leeftijd in diverse plaatsen hield. Wie hem slechts oppervlakkig kende kreeg van hem vaak een wat stroeve indruk. Maar wie tot hem doordrong ervoer, dat van Wijngaarden gekenmerkt werd door gemeenschapszin en belangstelling in anderen.

M. HEERMA VAN VOSS

TH. C. VRIEZEN

1899-1981

Op 29 januari 1981 overleed Prof. dr. Theodorus Christiaan Vriezen, emeritus-hoogleraar in de oudtestamentische vakken aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Zijn heengaan betekent niet alleen voor de oudtestamentische wetenschap in en buiten Nederland een verlies, maar ook voor ons Genootschap, waaraan hij zich van het begin af zeer verbonden voelde, en dat gedurende vele jaren heeft mogen profiteren van zijn inzet in bestuursfuncties, lezingen en publicaties.

Na theologie gestudeerd te hebben te Utrecht en Jeruzalem, en semitische talen te Leiden, en na gedurende vijf jaar de Hervormde Kerk als predikant gediend te hebben, werd Vriezen in 1929 leraar godsdienst aan een tweetal Christelijke HBS'en te 's-Gravenhage. Reeds in een vroeg stadium combineerde hij de studie van het Oude Testament met die van de talen en culturen van het oude Voor-Azië, waarbij, onder invloed van Prof. Böhl, met name Babylonië zijn belangstelling genoot. Zijn in feite dubbele studie werd in 1937 afgerond met het proefschrift *Onderzoek naar de Paradijsvoorstelling bij de Oude Semietische volken* (Wageningen, 252 p.; vgl. de bespreking in *JEOL* 5, 1937/8, 338v.), waarin hij getuigenis aflegde

van zijn brede eruditie. In 1941 werd hij aan de Rijksuniversiteit te Groningen benoemd tot hoogleraar in de oudtestamentische vakken, in 1956 met dezelfde opdracht te Utrecht, waar hij destijds bij Prof. Obbink was gepromoveerd. Zijn wetenschappelijk werk kenmerkte zich door een gelukkige combinatie van filologische en theologische deskundigheid, met grote aandacht voor literaire, godsdiensthistorische en ook kerkelijke vragen, waarbij hij actuele onderwerpen niet ontweek (getuige zijn boeken *Palestina en Israël*, 1951; en *Het Nabije Oosten in de Branding*, 1957). Theologen, met name ook hen die over het Oude Testament moeten preken, heeft hij blijvend aan zich verplicht door zijn belangrijkste publicaties, zoals *Hoofdpijnen der theologie van het Oude Testament* (1949; enkele malen herdrukt en in verschillende talen vertaald), *Die Erwählung Israels nach dem Alten Testaments* (1953; herziene Ned. versie in de serie Exegetica, in 1974), en *De Godsdienst van Israel* (1963). Zijn *Oud-Israëlitische Geschriften* (1948), in 1973 in geheel herziene uitgave, met medewerking van Dr. A. S. van der Woude, uitgegeven als *De Literatuur van Oud-Israël* (446 p.), fungeert nog steeds als veelgebruikte inleiding tot het Oude Testament.

Uit al zijn publicaties blijkt Vriezen's grote kennis van en belangstelling voor Israëls 'Umwelt' en vanuit die interesse heeft hij zich reeds in 1934 als lid-medewerker aangesloten bij Ex Oriente Lux. In *JEOL* 5 (1937/8), 325-338, verschijnt zijn eerste bijdrage 'Tekst en taalkunde, geschiedenis en vergelijkende godsdienstgeschiedenis, religie van Israël' (325-338; niet vermeld in de bibliografie in zijn feestbundel *Studia Biblica et Semitica*, 1966, p. 13), en in datzelfde jaar treedt hij voor het eerst als spreker op met een voordracht gewijd aan het thema van zijn proefschrift. De studiekringen van Groningen en Utrecht hebben van zijn deskundigheid kunnen profiteren en vele jaren heeft hij zitting gehad in het Algemeen Bestuur (vroeger "Algemene Raad" geheten). Zijn verbondenheid met Ex Oriente Lux bleek ook ten tijde van de interne problemen van het Genootschap in 1962, toen hij zich voor een oplossing inzette; toen schrijver dezes voor een bestuursfunctie werd gekandideerd werd hij door Prof. Vriezen voor een kenningsmakingsgesprek uitgenodigd, waarin deze de waarde van ons Genootschap onderstreepte en nadruk legde op de verantwoordelijke taak van critische en betrouwbare informatie over een cultuurgebied, waarvoor velen belangstelling hebben, terwijl er betrekkelijk weinig deskundigen zijn.

De betekenis van Prof. Vriezen voor Ex Oriente Lux was vooral gelegen in zijn vermogen om Israël en het Oude Voor-Azië tot elkaar te relateren. Daarbij had hij zowel oog voor de vele taalkundige en cultuurhistorische verbindingslijnen, als voor de wezenlijke verschilpunten. Zijn

proefschrift, zijn studie 'Kalender en Sabbat' (*NTS* 22, 1940; gebaseerd op een lezing onder de titel „De zevende dag in de oude Semietische wereld”), het 2e hoofdstuk van zijn *De Godsdienst van Israël*, en diverse bijdragen in het Jaarbericht (waarin hij verschillende boekbesprekingen en kritische literatuuroverzichten publiceerde) getuigen daarvan, en vooral zijn bijdrage 'De overwinning van het tragische levensgevoel in Israël', in *Kernmomenten* (*MEOL* 7, 1947), 33-48.

Bij al zijn godsdiensthistorische, litteraire en theologische werk bleef Vriezen de nauwgezette filoloog, die zijn taalkundige interesse niet verloochende, o.a. getuige zijn *Palestine Inscriptions* (Textus Minores, 1951; samen met Dr. J. H. Hospers) en zijn *De ontwikkeling van het moderne Hebreewws* (Mededelingen Kon.Ned.Acad. van Wet., 1956; hij was in 1953 lid van de Academie geworden). Ook zijn bijdragen in *JEOL* getuigen hiervan, van zijn uitvoerige studies gewijd aan de Babylonisch-assyrische hemerologieën (6, 1938/9, 114-135; 7, 1940/1, 417-421) tot zijn bijdrage gewijd aan de hi'fil van 'amar in deel 17 (1963). Andere artikelen van zijn hand in *JEOL* treft men aan in 7, 74-83; 8, 654-658; 9, 108-110; 10, 377-392; 14, 27-41. De redactie van Jaarbericht no. 14 (1955/6) liet de inhoud van dit deel voorafgaan door een citaat uit Vriezens bijdrage (gewijd aan de godsdienstgeschiedenis van Israël) daarin: „Veel belangrijker dan korte verslagen te lezen over wat geschreven is, is het dit zelf te lezen, en nog oneindig veel waardevoller is het persoonlijk mee te doen aan het werk zelf, al is het op nog zulk een klein terrein”. Dit credo heeft hem steeds tot onderzoek gestimuleerd en hij heeft door zijn persoonlijkheid dit ook op zijn studenten weten over te brengen; sommigen van hen hebben, door zijn invloed, het oude Nabije Oosten tot hun specialisme gemaakt.

K. R. VEENHOF

HURRIETEN EN HURRITISCH

Philo H. J. Houwink ten Cate - Amsterdam

Ruim negentig jaar geleden verschenen er in de vijfde jaargang van het *Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete* (1890) een drietal artikelen van P. Jensen, R. E. Brünnow en A. H. Sayce, die alle drie aan de in 1887 in het el-Amarna Archief gevonden zogenaamde Mitanni-brief waren gewijd. De drie artikelen kwamen niet slechts gelijktijdig — zo gauw na de ontdekking van het archief — tot stand, maar waren ook het resultaat van onderling onafhankelijke, zelfstandige arbeid, terwijl het tot op zeer grote hoogte toeval was dat zij aan hetzelfde tijdschrift werden aangeboden en bij elkaar in één nummer afgedrukt konden worden. De verantwoordelijke redacteur van die tijd, C. Bezold, vond deze reeks van gebeurtenissen opvallend en belangrijk genoeg om in een naschrift verantwoording over zijn redactioneel beleid af te leggen. In de afgelopen drie jaren, 1978-1980, werden drie delen van de *Revue hittite et asianique*, XXXIV-XXXVI, formeel 1976-1978 vertegenwoordigend, geheel aan het Hurritisch en de Hurrieten gewijd: de eerste twee delen bevatten een „Glossaire de la langue hourrite” van de hand van Professor Laroche en de laatste de *Acta* van de door Laroche geïnspireerde en georganizeerde 24^e *Rencontre Assyriologique Internationale*, die in 1977 in Parijs werd gehouden en overwegend aan een reconstructie van de Hurritische politieke en cultuurgeschiedenis gewijd was, in mindere mate ook aan voordrachten over het Hurritisch. Onder wisselende benamingen, Mitanni, Subartu en „subaräisch” en tenslotte „churr(it)isch” (duits), Hurrian (engels), hourrite of hurrite (frans) hebben Assyriologen (Ungnad, Speiser en Gelb) en ook Hettitologen (Friedrich zowel vóór als na de tweede wereldoorlog, Laroche en ook Kammenhuber, beiden na de tweede wereldoorlog) — om de belangrijkste te noemen — veel tijd en inspanning aan de studie van het Hurritisch en de Hurrieten besteed. Toch heeft dit nog niet geleid — met name, omdat het aantal van de Hurritische teksten in de honderden in plaats van in de duizenden loopt — tot de erkenning van een „Hurritologie” als separate discipline naast die van het Akkadisch, Sumerisch en in mindere mate Hettitisch. Tesaamen met de ambitieuze publicatie „Das Hurritologische Archiv (*Corpus der hurri(ti)schen Sprachdenkmäler*) des Altorientalischen Seminars der Freien Universität Berlin” van V. Haas, H.-J. Thiel en anderen (ongedateerd, maar eveneens in het nu afgesloten decennium verschenen) vormen de drie delen van de *RHA* een tussenbalans van wat in de boven aangeduide periode

bereikt werd en een goede aanleiding om hier kort op die verworvenheden in te gaan.

De Hurrieten, die over een brede noordelijke zône van het Midden-Oosten (zich naar men aanneemt, evenals het latere Urartu, vanuit de streek tussen het meer Van en het meer Urmia verspreidend) grote delen van het huidige Zuidoost-Turkije, Noord-Syrië en Noord-Irak tussen de laatste eeuwen van het derde millennium en de bloeiperiode van het Mitanni Rijk in het tijdvak van de 16^e tot de 14^e eeuw v. Chr. in bezit hebben genomen, worden in Sumerische, Akkadische, Egyptische en Hettitische teksten vermeld. Een historische evaluatie van dit gebeuren wordt in hoge mate bemoeilijkt door het feit dat de tot nu toe gevonden Hurritische teksten op enkele uitzonderingen na van een religieus karakter (mythen, rituelen, omina) zijn dan wel tot het genre van de lexicale teksten behoren, en niet uit echt Hurritische centra afkomstig zijn, maar elders (Mari, el-Amarna, Ugarit en Hattusa) of in centra aan de periferie van de Hurritische invloedssfeer (b.v. Meskene-Emar) aangetroffen zijn. Op basis van het zeer talrijke Hurritische namenmateriaal, dat in de teksten van Nuzu bij het huidige Kirkuk uit het midden van het tweede millennium voorkomt en in 1943 op een voorbeeldige wijze door I. J. Gelb, Pierre M. Purves en Allan A. Macrae uitgegeven werd, zijn nadien verzamelingen aangelegd van de Hurritische namen in de Akkadische en Sumerische teksten (Gelb, 1944), in de teksten van Alalah (A. Draffkorn, 1959), in de Cappadocische handelsteksten (Garelli, 1963), en in de teksten van Hattusa, de Hettitische hoofdstad, (Laroche, 1966), Ugarit (F. Gröndahl, 1967) en Mari (Jack M. Sasson, 1974). Tesamen met de in het bovengenoemde glossaar van Laroche bijeengebrachte Hurritische woordenschat en de nog steeds maatgevende en onvervangbare *Introduction to Hurrian* van E. A. Speiser (1941) — die in de Amerikaanse Brandeis University dissertatie van F. W. Bush (1964) een op basis van door Laroche aan de auteur ter beschikking gesteld, recent Hurritisch materiaal uit Ugarit (nadien door Laroche zelf in *Ugaritica V* (1968) gepubliceerd) tot op zekere hoogte bijgewerkte tweede editie verkreeg — vormt dit in zijn elementen uiteengesplitste namenmateriaal het totaal van de Hurritische woordenschat en grammatica. Toch is hiermee nog niet alles genoemd. De Akkadische teksten van Nuzu in het Oosten en Alalah en Qatna in het Westen — Alalah en Nuzu worden dikwijls tesamen vermeld om de West-Oost as van de invloedssfeer van het Mitanni Rijk rond het midden van het tweede millennium te markeren — bevatten talrijke Hurritische woorden, die als termini technici in dit perifere Akkadisch figureren, en deze van origine Hurritische woorden, die soms ook tot in andere talen

van het oude Midden Oosten (b.v. in het Hettitisch) zijn doorgedrongen worden in de grote lexica van het Akkadisch, het CAD en het AHW opgenomen. Nadat de analyse van het Hurritisch — immers ook in dit geval is het evenals bij het Indo-Europese Hettitisch en het met het Hurritisch nauw verwante Urartees beter om van een in eerste instantie op basis van het namenmateriaal en met behulp van de karakteristieke elementen van het spijkerschrift, de woordtekens, syllabische waarden en determinatieven, volgens de combinatorische methode te voltrekken analyse dan van een ontcijfering te spreken — in het meesterwerk van Speiser een eerste hoogtepunt had bereikt, is het jonge onderzoekers als G. Wilhelm an H.-P. Adler in 1970 en 1976 mogelijk gebleken om de Hurritische invloed op de syntaxis van het Akkadisch van Nuzu (Wilhelm) en de tien, eventueel elf in het Akkadisch gestelde brieven van koning Tusratta in het Mitanni-dossier van el-Amarna (Adler) te expliciteren. Deze benadering werd wellicht geïnspireerd door de na de tweede wereldoorlog verschenen onderzoekingen van met name Albright en Moran, waarin na de eerdere studies van Kanaänitische woorden en grammaticale vormen in de Syro-Palestijnse Amarna-brieven de doorwerking van de syntaxis der eigen taal van de schrijvers centraal werd gesteld.

Het Hurritisch, dat geheel en al los staat van de Semitische en Indo-Europese taalfamilies, maar wel met het latere Urartees verwant is, is een taal van het zgn. agglutinerende type, waarin met ketens van suffixen geopereerd wordt. De verwantschap met het Urartees, dat niet als een latere of jongere directe voortzetting van het Hurritisch beschouwd wordt, maar op een „vroeger” punt van de taalkundige stamboom aan het mogelijke totaal van Hurritische dialecten verbonden wordt, berust op het voorkomen bij beide talen van de zgn. ergatieve zinsbouw — eveneens typerend voor het Sumerisch en Elamitisch en voor de Kaukasische taalfamilie —, op identieke of nauw verwante woordvormende en determinerende suffixen (het lidwoord), en op een vrij groot aantal identieke stammen in het lexicon. De overeenstemmingen tussen beiden bij het verbum, overigens zowel voor het Hurritisch als voor het Urartees niet zo goed bekend, zijn minder opvallend. Toch is de samenhang zo groot en algemeen erkend, dat I. M. Diakonoff in 1967 — een duitse editie verscheen in 1971 in München — de taalkundige verschijnselen van beide talen parallel kon behandelen (*Hurrisch und Urartäisch*).

Zoals boven reeds aangeduid werd, heeft men in het moderne onderzoek verschillende benamingen gehanteerd. Ook in de teksten zelf uit de Oudheid worden verschillende begrippen gebruikt, waartussen men thans tracht te differentiëren. Wanneer men afziet van de Bijbelse Cho-

rieten en het Egyptische Huru als een algemene aanduiding voor de „Noorderlingen” uit Palestina en Syrië verklaart, blijven nog de in spijkerschriftteksten voorkomende begrippen *HURRI* (Akkadogram in Hettitische teksten, maar ook in Nuzu geattesteerd), Hurritisch *hurwube* en Hettitische *hurla*, de aanduiding voor het volk en de taal, Ḫanigalbat, meer een geografische begrip, en Mitanni, in het bijzonder de aanduiding van de staat, over. Toch bevredigt deze differentiatie nog niet geheel: Mitanni blijkt — vanuit het Hurritische kernland in de zgn. Ḫabur driehoek (?) bezien — in het Zuid- en Noordwesten, in Syrië en Palestina en in Anatolië, de aanduiding voor het land en de staat geweest te zijn, hoewel het oorspronkelijk geen naam van het land geweest schijnt te zijn, maar wellicht de Indo-Arische dynastie van het Hurritische volk onderscheidt; Ḫanigalbat is meer in het bijzonder de aanduiding, die in het Oosten en Zuidoosten in Nuzu en Assyrië gebruikelijk was. Helaas is ook dit nog een simplificatie, die niet aan alle gegevens recht doet. Toch wordt uit deze omzichtige formuleringen hopelijk duidelijk, waarom tijdens het moderne onderzoek, na een aanvankelijk gebruik van de term Mitanni, na de ontdekkingen in Hattusa, de Hettitische hoofdstad, in de eerste twee decennia van deze eeuw en na de opgravingen in Nuzu vanaf het midden der twintiger jaren van Hurrieten en Hurritisch gesproken wordt. De aanduidingen Subartu en „subaräisch”, die door Ungnad werden voorgestaan op grond van het feit dat met deze term in de Babylonische oudheid het Noorden en in het bijzonder Noordwest-Mesopotamië aangeduid werd, zijn terecht nadien weer opgegeven.

Wellicht is het goed om de hoofdlijnen van het taalkundig onderzoek nog iets nader te specificeren. Als een zuiver combinatorische analyse van de Mitanni-brief begonnen, waarbij men (P. Jensen) zich nog kon afvragen, of men nu een spijkerschrifttekst in het Hettitisch gevonden had, of in één der talen van de Hettieten, of wellicht een in een andere taal geschreven tekst, werd de studie vooral bepaald door de in het Akkadisch geschreven brieven en lijsten (EA nos 17-23, 25-30), die verder deel uitmaakten van het Mitanni-dossier van el-Amarna, en door de formuleringen in het totaal van de Amarna-correspondentie. Pas in de dertiger en vijftiger jaren van deze eeuw brachten de opgravingen van Mari en Ugarit respectievelijk aanzienlijk ouder Hurritisch materiaal van religieus karakter (vóór het tweeeëndertigste jaar van Hammurabi te dateren) en de vurig verlangde meertalige lexicale teksten, een bilingue (Sumerisch-Hurritisch) en zelfs een viertalige tekst (Sumerisch-Akkadisch-Hurritisch-Ugaritisch). Toch is de belangrijkste bijdrage van Ugarit aan de studie van het Hurritisch in de vondst van religieuze

teksten in alfabetisch Ugaritisch schrift gelegen, omdat de kennis van de fonetiek van het Hurritisch in hoofdzaak op die teksten berust. De meertalige lexicale teksten en ook de Akkadisch-Hurritische wijsheidstekst bevestigden, c.q. modificeerden het beeld, dat men zich tot dat moment had gevormd. Het feit dat de opgravingen in Mari en Ugarit Franse opgravingen geweest zijn — voor de opgravingen in Meskene-Emar geldt weer hetzelfde — heeft als gelukkige wetenschappelijke consequentie gehad dat het Hurritische materiaal uit Mari door de befaamde Franse Assyrioloog Thureau-Dangin werd uitgegeven en het na-oorlogse materiaal uit Ugarit door de al even eminente Franse Hettitoloog en Linguist Laroche. Voor de recente vondsten uit Meskene-Emar (een tweetalige versie (Sumerisch-Hurritisch) van de serie AN-Anu(m); orakelteksten en medische teksten) zal hetzelfde gelden. Belangrijke gegevens uit dit nieuwe materiaal werden door Laroche reeds in zijn glossaar verwerkt.

De historische verwerking van de Hurritische gegevens heeft tot 1968, het verschijningsjaar van het boek van A. Kammenhuber, *Die Arier im Vorderen Orient*, bijzonder sterk onder invloed gestaan van de problematiek van de in het Hurritische verspreidingsgebied optredende Indo-Arische persoonsnamen, die vanaf 1898 de aandacht getrokken hebben. Na de ontdekkingen in Hattusa kon geleidelijk het beeld groeien van een Indo-Arische bovenlaag bij de Hurrieten, die — een militaire superioriteit ontlenend aan het door haar in het Midden Oosten geïntroduceerde nieuwe „wapen” van de door één of meerdere paarden getrokken lichte strijdswagen — vanuit het Noorden in het begin van het tweede millennium of zelfs al eerder tegen het einde van het derde millennium zou zijn binnengedrongen. De gegevens uit de „bibliotheken” van Hattusa, die hierbij een belangrijke rol hebben gespeeld, zijn het voorkomen van de Indo-Arische godennamen Mitra, Varuna, Indra en de (beide) Nāsatyā — weliswaar met Hurritische suffixen — in de staatsverdragen tussen Suppiluliumas I en zijn schoonzoon Sattiwaza, vazalvorst van Mitanni, (sinds 1907 bekend) en de eveneens Indo-Arische technische termen in de trainingsvoorschriften van de paardentrainer Kikkulli uit het land Mitanni, waarop voor het eerst in 1919 de aandacht gericht werd. In eerdere studies, maar met name in dit bovengenoemde boek en opnieuw in haar voordracht op de Rencontre, heeft Kammenhuber — zij het wellicht in de felheid van haar reactie de mogelijke rol van deze Indo-Arische infiltranten nu te sterk minimalizerend — deze these bestreden en de aanwezigheid van deze Indo-Arische persoons- en godennamen en technische termen tot een deel-probleem van de „Hurriterfrage” teruggebracht. Zij duidt hen als fossiele resten aan, die vanuit het Hurritische Mitanni Rijk

van de 16e tot de 14e eeuw zijn uitgestraald. Haar afwijzing wordt ondersteund door het moderne archeologische onderzoek, dat de echte strijdswagen van het tweede millennium v. Chr. — een nieuw type lichte wagen met twee wielen, die spaken vertonen, door een of meer paarden getrokken en met één of meerdere inzittende(n) — als een lokale ontwikkeling binnen het Midden Oosten zelf, die niet door invallers vanuit de Euro-Aziatische steppe is geïntroduceerd, beschouwt (*Wheeled Vehicles and Ridden Animals in the Ancient Near East* van M. A. Littauer en J. H. Crouwel, 1979, passim).

De historische voordrachten van de Rencontre van 1977 (precies negentig jaar na de ontdekking van onder zoveel meer de Mitanni-brief (EA no. 24) van koning Tusratta van Mitanni aan Amenophis III van Egypte), die in de Acta een plaats gevonden hebben, voeren de lezer eigenlijk door de gehele geschiedenis van het Midden Oosten van 2200 tot 1200 v. Chr. heen. Dit is een gevolg van het feit dat alle auteurs de contacten, die de Hurrieten met de regio van hun specialisatie hebben gehad, gewetensvol beschrijven: Hallo, „Simurru and the Hurrian Frontier”, somt de gegevens van de Laat-Akkadische tijd en het tijdvak van de Derde Dynastie van Ur op, waarbij hij tot drie Hurritische oorlogen in de tijd van koning Šulgi komt. Zijn betoog wordt behalve door het onomastische materiaal, dat door Gelb bijeengebracht werd en nadien door anderen nog beperkt kon worden aangevuld, taalkundig geschraagd door de oudste Hurritische tekst, de tesamen met een kleine koperen leeuw bij illegale opgravingen te voorschijn gekomen bouwinscriptie van Tisatal van Urkis, dat door W. J. van Liere met Tell Amouda geïdentificeerd werd. Kupper schetst de gegevens uit Mari, waarbij hij op de sociale positie van de daar vermelde Hurrieten ingaat en een bijgewerkte lijst geeft van de Hurritische stadsvorsten uit Noord-Mesopotamië, die in de Mari brieven genoemd worden. Zijn betoog wordt zijdelings ondersteund door de Hurritische teksten, die in Mari gevonden werden. Astour geeft een nuttig referaat met een zeer uitvoerige bibliografie over de Hurrieten en Noord-Syrië, waarin op een misschien wat riskante manier plaatsnamen worden ge-etymologiseerd, localisaties worden gedefiniëerd en — noodzakelijkerwijs — een sterk accent op onomastische gegevens gelegd wordt. In een methodisch voortreffelijk artikel, waarbij een strikte scheiding tussen de externe bronnen en de eigenlijke geschiedschrijving toegepast wordt, schetst Klengel de geschiedenis van het Mitanni Rijk, waarbij hij vier fasen onderscheidt: 1) de groei en ontwikkeling van het rijk, nadat de Hettitische koningen Hattusilis I en Mursilis I een einde hebben gemaakt aan het „Groot-koningschap” van Aleppo en de laatste zijn ris-

kante expeditie naar het verzwakte Babylon ondernomen heeft; 2) de expansie van Mitanni en het conflict met Egypte (vanaf Thutmosis III); 3) de periode van toenadering tot Egypte onder de dreiging van de hernieuwde Hettitische expansie (in de tijd van het begin van het Hettitische Nieuwe Rijk); 4) politieke crisis en einde van de zelfstandige staat Mitanni (in de tijd van Suppiluliumas I). In het laatste deel van zijn artikel gaat Klengerl in op de politieke structuur van het Mitanni Rijk. De Egyptoloog Vernus behandelt de gegevens uit Egypte, vooral met het oog op de oude theorie, die een (gedeeltelijke) verklaring van het Hyksos probleem in de Hurritische expansie trachtte te vinden, hetgeen tegenwoordig nog maar zelden verdedigd wordt. In een opnieuw uitmuntend artikel gaat Liverani in op de naamgeving in de koninklijke families van Amurru, Ugarit en Kargamis in het tijdvak van 1350 tot 1200 v. Chr., waarbij hij overtuigend beargumenteert dat achter de keuze van een Semitische dan wel een Hurritische naam een betekenisvolle beslissing schuilgaat, maar dat hierin niet een linguïstische achtergrond tot uitdrukking behoeft te komen, omdat het evenzeer of wellicht nog eerder om een politiek of cultureel keuzemoment kan gaan. In de bundel niet opgenomen is de weergave van de militaire en politieke relaties tussen de Hettieten en de Hurrieten — op en neer golvende strijd in de Oud-Hettitische tijd en opnieuw tijdens de eerste fase van het Hettitische Nieuwe Rijk tot de uiteindelijke overwinning van Suppiluliumas I op Tusratta van Mitanni —, omdat de spreker van toen een andere publicatievorm prefereerde. Wellicht zou men het historische beeld nog hebben kunnen completeren door ook aandacht te schenken aan de latere relaties van de reststaat Mitanni met Hettieten en Assyriërs en aan andere, nog jongere Hurritische staatjes uit de tijd van het eerste millennium, waarover door Diakonoff in de historische inleiding van zijn *Hurritisch und Urtäisch* speculatieve opmerkingen gemaakt zijn.

Afsluitend, lezing van de Acta doet waarschijnlijk bij ieder de gedachte postvatten dat een geschiedschrijving, die, omdat eigen historische bronnen van volk en cultuur, die men beschrijven wil, praktisch geheel ontbreken, zich geheel op externe gegevens verlaten moet, eigenlijk een onmogelijke opgave is, daar dit externe bronnenmateriaal volstrekt afhankelijk is van de geografische horizon van die andere beschavingen. Bovendien bestaat het onmiskenbare gevaar dat men in de zo onvolkomen gekende factor, die de Hurrieten toch nog steeds zijn, de oplossing van te veel Oud-Historische raadsels zoekt. Men kan slechts hopen dat in de nabije of verre toekomst een opgraving in een belangrijke vestiging in het Hurritische kerngebied het gemis aan Hurritische historische bronnen

zal opheffen. Natuurlijk zou een localisatie en opgraving van Wasukanni, de hoofdstad van het Mitanni Rijk, waarnaar op dit moment nog steeds naarstig wordt gezocht¹), het meest aan dit doel beantwoorden.

Amsterdam

PH. H. J. HOUWINK TEN CATE

Bibliografie

Taal:

- E. A. Speiser, *Introduction to Hurrian* (AASOR 20; New Haven 1941).
 F. W. Bush, *A grammar of the Hurrian language* (University Microfilms; diss. Brandeis University, 1964).
 G. Wilhelm, *Untersuchungen zum Hurro-Akkadischen von Nuzi* (AOAT 9, 1970).
 I. M. Diakonoff, *Hurrisch und Urtäisch* (München, 1971).
 H.-P. Adler, *Das Akkadische des Königs Tušratta von Mitanni* (AOAT 201, 1976).
 E. Laroche, *Glossaire de la langue hurrite* (*Revue hittite et asianique* 34-35, 1978-1979).

Cultuurgeschiedenis:

- I. J. Gelb, *Hurrians and Subarians* (Chicago, 1944).
 E. A. Speiser, 'The Hurrian participation in the civilization of Mesopotamia, Syria, and Palestina', *Cahiers d'Hist. Mond.* 1 (1953), 311-327.
 H. G. Güterbock, The Hurrian element in the Hittite empire, *ibidem* 2 (1954), 383-394.
 A. Draffkorn, *Hurrians and Hurrian at Alalach: an ethnolinguistic analysis* (University Microfilms; diss. Univ. of Pennsylvania, 1959).
 F. Imparati, *I Hurriti* (Firenze, 1964).
 M. Mayrhofer, *Die Inod-Arier im Alten Vorderasien; mit einer analytischen Bibliographie* (Wiesbaden, 1966).
 A. Kammenhuber, *Die Arier im Vorderen Orient* (Heidelberg, 1968).
 V. Haas - G. Wilhelm, *Hurritische und luwische Riten aus Kizzuwatna. Hurritologische Studien, I* (AOATS 3, 1974).
 D. O. Edzard - A. Kammenhuber - M. J. Mellink, art. 'Hurriter, Hurritisch'; 'Hurriter, Kunst' in *Reallexikon der Assyriologie*, Bd. IV (1975), 507-519.
 M. T. Barrelet e.a., *Méthodologie et critiques. I: Problèmes concernant les Hurrites* (Paris, 1977; Centre de recherches archéologiques).
Les Hourrites. Actes de la XXIVe Rencontre assyriologique internationale, Paris 1977 = Revue hittite et asianique 36 (1978; versch. 1980).
 V. Haas - H. J. Thiel, *Die Beschwörungsrituale der Allaiturah(h)i und verwandte Texte. Hurritologische Studien, II* (AOAT 31, 1978).
 I. Wegner, *Gestalt und Kult der Ištar-Šawuška in Kleinasien. Hurritologische Studien, III* (AOAT 36, 1981).
 M. A. Morrison - D. I. Owen (ed.), *Studies on the civilization of Nuzi and the Hurrians in honor of E. R. Lacheman* (Winona Lake, 1982).

¹) [Zie voor de pogingen om de ligging van deze stad met moderne, technische middelen ("neutron activation analysis") te localiseren *Phœnix* 24 (1978), 20. Sindsdien zijn geen verdere rapporten over dit onderzoek verschenen. Red.]

CHRONOLOGIE VAN HET OUDE NABIJE OOSTEN

Geschiedbeschrijving, van welke aard en van welk gezichtspunt uit ook, heeft er steeds behoefte aan de te beschrijven gebeurtenissen en processen te dateren. Pas met behulp van (nauwkeurige) data kan men ze een plaats toekennen in een ontwikkelingsgang, kan men uitspraken doen over (mogelijke) oorzaken en gevolgen, en kan men ze aan elkaar relateren. Dat geldt natuurlijk ook voor de geschiedenis van het oude Nabije Oosten en de pogingen voor dit gebied een chronologie te ontwerpen zijn oud en talrijk. Dat er nog geen uniforme, door iedereen aanvaarde chronologie bestaat, is een bekend feit; het blijkt niet alleen uit de wisselende jaartallen toegekend aan bekende koningen (b.v. Hammurabi of Echnaton) en gebeurtenissen (de slag bij Qadesj aan de Orontes in het begin van de 13e eeuw tussen Egyptenaren en Hittieten; de uittocht van Israël), maar ook uit het feit dat de meeste geschiedenissen van het oude Nabije Oosten in een apart hoofdstuk of paragraaf ingaan op de chronologische problemen, om de gekozen jaartallen of systemen te verantwoorden¹). Ook al zijn de problemen nog groot, toch komt de geschiedwetenschap in dit opzicht stapje voor stapje verder. Het lijkt voorsnog weinig waarschijnlijk dat één spectaculaire ontdekking (door een archeoloog in het veld of door een historicus-filoloog in de teksten) de chronologische problemen zal oplossen. Telkens blijkt dat nieuwe feiten ook nieuwe vragen oproepen. Maar dat er vooruitgang wordt geboekt is zeker. Men kan in het algemeen zeggen dat de chronologie voor het 1e millennium v. Chr. op een marge van enkele jaren na vastligt (al zijn er natuurlijk probleemgebieden). Voor de 2e helft van het 2e millennium v. C. loopt de onzekerheidsmarge soms op tot één of twee decennia, en daarvoor wordt deze, soms schoksgewijze, groter. Dat hangt uiteraard samen met de beschikbaarheid van historische bronnen, maar dan wel op een speciale manier. Er zijn perioden die op zichzelf goed gedocumenteerd zijn, waarin men de belangrijkste gebeurtenissen nauwkeurig kan plaat-

---

¹) Vgl. b.v. de bijdragen van W. C. Hayes en M. B. Rowton in *The Cambridge Ancient History*, I/1 (1970), 173-238 (1970 is de datum van publicatie in boekvorm; de afzonderlijke bijdragen verschenen in 1962); P. Garelli, *Le Proche-Orient asiatique*, I (Nouvelle Clío 2, Paris 1969), 227-239: 'Le problème chronologique'; H. Tadmor, 'The Chronology of the Ancient Near East in the Second Millennium B. C.', in B. Mazar (ed.), *The World History of the Jewish People*, first series, vol. II (1970), 63-101, 260-269. In een overzicht van de geschiedenis van het oude Nabije Oosten in A. S. van der Woude (ed.), *Bijbels Handboek*, I. *De Wereld van de Bijbel* (Kok, Kampen, 1981), heb ik op p. 286-293 ook aandacht aan de chronologische vragen besteed; ik verwijs de lezer, ter aanvulling op het bovenstaande, hiernaar.

sen en de regeringstijden en opeenvolging van de vorsten en soms dynastieën kent; men denke aan het Egyptische Middenrijk en in Mesopotamië van de period van Ur III tot aan het einde van de Oudbabylonische tijd. De onzekerheid inzake jaartallen wordt hier, en dat geldt voor de oudere perioden in steeds sterkere mate, veroorzaakt door lacunes in de historische traditie. Omdat het oude Nabije Oosten geen doorlopende tijdrekening kende werkt iedere onzekerheid of leemte, als men vanuit de jongere perioden terugreken, cumulatief door. Voor Egypte is de onzekerheid t.a.v. de oudere perioden o.a. een gevolg van de problemen rond de duur van de „Hyksos-periode” (13e-16e dynastie) en voor Mesopotamië ligt de onzekerheid in onze onkunde omtrent de beginperiode van de Kassietentijd (na de Oudbabylonische tijd), waarvoor vrijwel geen documentatie bestaat, terwijl de in lijsten opgegeven jaartallen blijkbaar geen rekening houden met aanzienlijke overlappingsen tussen zogenaamd opeenvolgende dynastieën. Deze feiten maken het uiteraard onmogelijk om voor perioden die vóór de „donkere fasen” liggen exacte jaartallen te geven; ze kunnen alleen een benadering zijn. Dat betekent gelukkig niet dat men binnen de goed gedocumenteerde fasen, zoals het Egyptische Middenrijk of de Oudbabylonische periode, niet van een vrij zekere „relatieve chronologie” kan uitgaan. Met behulp hiervan kunnen de gebeurtenissen vaak zeer nauwkeurig worden gedateerd en met elkaar in verband gebracht, maar problemen doen zich hier vooral voor als men chronologische verbindingen wil leggen over de politieke of culturele grenzen heen en twee of meer op zichzelf vrij goed gedocumenteerde perioden met elkaar wil verbinden. Deze problemen ontdekt men bij bestudering van de pogingen om de historische ontwikkeling van Klein-Azië, Assyrië, Babylonië, Mari en Syrië in de 19e-17e v.C. in een chronologisch kader te plaatsen en de veelvuldige politieke en culturele contacten op een tijdsbalk uit te zetten. Hetzelfde is het geval t.a.v. het midden van de 14e eeuw v. C., de zogenaamde El-Amarna tijd, als de grootmachten van de oude wereld met elkaar in correspondentie staan, verdragen en huwelijken sluiten, en er een intensieve goederenuitwisseling plaats vindt. Het is nog niet helemaal gelukt een chronologie te vinden die de gegevens betreffende de Hittieten, Mitanni, Assyrië, Babylonië en Egypte volledig recht doet, al worden er vorderingen gemaakt.

Dat de problemen voor de oudere perioden nog groter zijn heeft geen nadere toelichting. Dit geldt met name voor het 3e millennium v.C. Naast de cumulatieve onzekerheden, aangereikt uit de latere eeuwen, speelt voor deze periode ook het steeds meer ontbreken van geschreven bronnen een rol. Dit gaat uiteraard gepaard met een toenemende beteke-

nis van archeologische vondsten, die krachtens hun aard echter meestal minder exacte dateringen toelaten. De onzekerheid is nog vergroot door het besef dat oude, historiografische documenten, waarvan men vroeger veel verwachtte en waarop chronologische schema's zijn gebaseerd (zoals de 'Sumerische Koningslijst'), weinig bruikbaar blijken te zijn. Ze zijn te veel een mengeling van feit en fictie, van geschiedbeschrijving en ideologie. Nieuwe vondsten kunnen verder helpen, maar roepen vaak ook nieuwe chronologische vragen op, zoals de ontdekkingen te Ebla hebben aangetoond. Een probleem, met name voor deze periode, is dat de moderne, technische dateringsmethoden te grote onzekerheidsmarges laten om de chronologische problemen (die doorgaans betrekking hebben op marges van 100 à 50 jaar) op te lossen. Deze methoden, die zelf steeds meer verfijnd worden, nemen in betekenis toe, hoe dichter met de periode van ca. 3000 v.C. nadert, waar bovendien schriftelijke bronnen geheel verstek laten gaan en artefacten en stratigrafie een belangrijke rol gaan spelen.

Aandacht voor chronologische vragen bestaat er onder specialisten altijd, maar om niet steeds duidelijke redenen beweegt de discussie zich toch vaak schoksgewijze voorwaarts. De laatste jaren is er sprake van een nieuwe opleving in de chronologische discussies, zoals alleen al blijkt uit het aantal daaraan gewijde studies, waarbij men kan constateren dat archeologen en filologen wat meer met elkaars vragen en resultaten gaan rekening houden, terwijl dit ook het geval is met de specialisten op verschillende cultuurgebieden, zoals Egypte, Mesopotamië, en Syrië-Palestina. Dit is zeer duidelijk het geval met de discussie rond de chronologie van de El-Amarna periode, maar niet alleen daar. De recente vondst van beschreven Egyptische voorwerpen in Ebla (Tell Mardich) heeft de vraag naar de onderlinge relaties actueel gemaakt, te meer daar Ebla ook Syrië en Mesopotamië met elkaar verbindt.

Een goed overzicht van de resultaten, methoden en problemen, toegespitst op de periode van 3500-2000 v.C., bevat een artikel van Prof. dr. J. A. BRINKMAN verschenen in het *Annual Report* van het Oriental Institute van de Universiteit van Chicago over 1979-1980, p. 55-61. Hij geeft daarin een verslag van een eind 1979 te Chicago gehouden symposium, gewijd aan de chronologische vragen. Met zijn toestemming volgt dit hier in vertaling, waarbij ik af en toe ter verduidelijking tussen haakjes iets heb toegevoegd.

CHRONOLOGIEËN VAN HET NABIJE OOSTEN, 3500-2000 v.C.

„Ter gelegenheid van het zestigjarig bestaan van het Oriental Institute van de Universiteit van Chicago werd van 23 tot 25 oktober 1979 een symposium gehouden, gewijd aan de chronologie van het 4e en 3e millennium v.Chr. Voor archeologen en historici die zich bezig houden met de oorsprong van de beschaving in het Nabije Oosten is de periode van 3500 tot 2000 v.C. van bijzondere betekenis, omdat het begin van de urbanisatie, de ontwikkeling van de irrigatie-landbouw, en de opkomst van de eerste dynastieën in Egypte en Mesopotamië daarin vallen. Geleerden die deze processen proberen te begrijpen hebben behoefte aan betrouwbare data, om de ontwikkelingen in het juiste historische perspectief te kunnen plaatsen. In de afgelopen jaren hebben archeologen en filologen zich met veel energie geconcentreerd op hun eigen onderzoeksdoelstellingen zonder zich er steeds voldoende rekenschap van te geven dat de conclusies, in de onderscheiden disciplines bereikt, meer en meer met elkaar in tegenspraak kwamen. Het symposium bracht archeologen en specialisten in de oude teksten bijeen om hun gegevens te vergelijken en om na te gaan in hoeverre resultaten bereikt konden worden die voor beiden aanvaardbaar zijn.

Aan de vooravond van het symposium hield Prof. Colin Renfrew een lezing over het onderwerp „Ex Oriente Lux? Europa en het Nabije Oosten in de laat-prehistorische periode”. Tot voor enkele jaren werd vaak aangenomen dat belangrijke uitvindingen van de laat-prehistorische periode in het Nabije Oosten waren gedaan en zich vandaar hadden verbreid tot in Europa. Verfijnde dateringsmethoden, met name de gecorrigeerde en herberekende C-14- of radiocarbon-datering, hebben thans duidelijk gemaakt dat veel Europese stenen monumenten één tot twee millennia ouder zijn dan hun vermeende voorlopers in het Nabije Oosten. Bovendien zijn archeologen niet langer gefascineerd door vragen als „Wie deed het het eerst?” en „Waar is het begonnen?”. Niet de chronologische prioriteit maar de vragen hoe iets begon, welke processen tot een bepaalde vernieuwing leidden, en — nog fundamenteeler — welke factoren een samenleving ertoe brachten een bepaalde vernieuwing te aanvaarden, staan vandaag centraal. Hoewel het Nabije Oosten nog steeds het voorbeeld is van de revolutionaire stadsontwikkeling, staat het al lang niet meer alleen in zijn bijdrage tot de ontwikkeling van de beschaving in de laat-prehistorische periode. Het onderzoek zal zich in de naaste toekomst waarschijnlijk meer richten op vragen rond procesmatigheden dan op die van chronologische prioriteit.

James Mellaart opende de eigenlijke zitting van het symposium met een voordracht onder de titel „De chronologie van Egypte en die van het Nabije Oosten: een dilemma”. Hij aanvaardde twee gangbare dateringsmethoden, de C-14-methode en die welke gebaseerd is op gegevens uit teksten, maar hechtte weinig waarde aan astronomische dateringen (via waarnemingen van Sothis (of Sirius; Egypte) of Venus (Mesopotamië)). Hij wilde daarom werken met de resultaten verkregen door een combinatie van deze twee methoden: met C-14-data om een absolute chronologie vast te stellen, en met gegevens uit historische bronnen (zoals de Canon van Turijn; een lijst met de regeringsjaren per vorst en per dynastie voor de periode van de 1e tot de 15e dynastie - K.R.V.) om relatieve tijdsafstanden te berekenen of te schatten. Hij was ervan overtuigd dat de duur van het Middenrijk en de Tweede Tussentijd (in Egypte) onnodig was ingekort. Terugrekenend vanaf een min of meer willekeurig gekozen datum van 1567 v.C. voor het begin van de 18e dynastie, stelde hij voor het begin van andere dynastieën de volgende data voor: 2155 v.C., 12e dynastie (gewoonlijk: 1991 v.C.); 2570 v.C., 6e dynastie; 2850 v.C., 4e dynastie; 3400 v.C., 1e dynastie. Dergelijke methoden op Mesopotamië toegepast resulteerden in: 3400-3100 v.C., Uruk III/Jemdet Nasr; 3100-2470 v.C., Vroeg-Dynastieke periode; 2470-2300 v.C., Akkad-tijd; 2250-2143 v.C., Ur III-periode; ca. 1738 v.C., val van Babylon, via de Hittieten. Deze data zouden de thans gangbare „midden-chronologie” (val Babylon ca. 1595 v.C. - K.R.V.) onmogelijk maken en zelfs de „hoge chronologie” met enkele decennia overtreffen.

In de daarop volgende discussie betwijfelden Prof. Güterbock en Prof. Rowton (auteur van het aan de chronologie van Voor-Azië gewijde hoofdstuk van de nieuwe editie van de *Cambridge Ancient History*, I/1, ch. vi, 1970 - K.R.V.) of het juist was een zo drastische chronologische verschuiving te baseren op resultaten van de C-14-methode, omdat die resultaten reeds enkele malen geschommeld hadden, door correcties en herberekeningen. Dr. Fleming vroeg zich af waarom men de „midden-chronologie” niet kon aanvaarden voor het 3e millennium v. Chr. Professor Parker (specialist in Egyptische astronomische teksten en daarmee verband houdende chronologisch vragen - K.R.V.) plaatste een vraagteken bij het zonder meer afwijzen van astronomische data en verdedigde de betrouwbaarheid van de (uit gegevens over de waarneming van Sothis afgeleide - K.R.V.) datum voor Sesostris III in Egypte (ca. 1872 v.C. - K.R.V.); astronomie is veel exacter dan radiocarbon. Prof. Adams (specialist in de archeologie van Mesopotamië - K.R.V.) stelde dat de Uruk-

periode in Mesopotamië zich blijkens bestudering van de ceramiek over vele eeuwen uitstrekt en misschien tot het begin van het 4e millennium terugreikt; het belang van C-14-gegevens is dat veel meer synchronismen tussen de verschillende streken beschikbaar komen (waardoor de archeologische feiten aan elkaar gecorreleerd kunnen worden - K.R.V.). Prof. Renfrew was van mening dat het hoogst gewenst is om harde bewijzen te vinden voor contacten tussen het prehistorische Europa en het Nabije Oosten, bij voorkeur in de vorm van enkele objecten die inderdaad uit het ene gebied in het andere ingevoerd zijn. Mr. Livinghood drong er bij de archeologen op aan precies aan te geven welke halfwaarde-tijd voor C-14 men hanteert en wiens herberekening men toepast; bovendien, zo zei hij, wijst een C-14-datum alleen uit wanneer een dier of een boom is dood gegaan, niet wanneer het hout of been werd gebruikt! Prof. Baer (egyptoloog te Chicago) wees op de noodzaak, dat voorstanders van beide methoden, nu conclusies bereikt op grond van C-14-dateringen en getrokken uit het tekstmateriaal zo zeer uiteenlopen, hun vooronderstellingen kritisch bezien; beide zijn in het verleden er wel naast geweest. Prof. Butzer was van mening dat de tegenstelling tussen beide soorten gegevens niet onoverbrugbaar is, met name als men zeer nauwkeurig poogt vast te stellen wanneer het hout (gebruikt ter verkrijging van een C-14-datering) werkelijk gebruikt werd.

Dr. Stuart Fleming refereerde over moderne dateringstechnieken en hun betekenis voor de archeologie van het Nabije Oosten. Hij ging gedetailleerd in op thermoluminescentie (voor anorganisch materiaal; de van nature in klei aanwezige thermoluminescentie wordt tijdens het bakken van het aardewerk door de hoge temperatuur tot nul gereduceerd en sindsdien weer geleidelijk opgebouwd, zodat de bij onderzoek aanwezige hoeveelheid vertaald kan worden in archeologische tijd - K.R.V.), radiocarbon-datering (voor organisch materiaal) en de marges voor fouten bij de verschillende technieken en in de verschillende laboratoria. Hij behandelde de correcties van de C-14-data, noodzakelijk omdat C-14 in verschillend tempo in de atmosfeer wordt ingebracht, met speciale aandacht voor de problemen van de correctie-curve rond 2200 v.C. Fleming benadrukte dat C-14-data van groot nut zijn als volledig aan de volgende drie voorwaarden is voldaan: 1) het organische monster dat geanalyseerd wordt moet gelijktijdig zijn met het te dateren archeologische gebeuren; 2) het monster moet onbesmet zijn; 3) het moet niet gelegd worden langs een meerduidig gedeelte van de correctie-curve. Hoewel de behandelde moderne dateringstechnieken nog onvoldoende effectief zijn, met name voor Egypte rond het midden van het 3e millennium v.C., mag tijdens de

komende jaren op dit punt een aanmerkelijke verbetering verwacht worden.

Prof. Peter Ian Kuniholm sprak over dendrochronologie (via analyse van boomringen - K.R.V.) en zijn onderzoek om voor Anatolië een aaneengesloten reeks boomring-dateringen vast te stellen. Hij tekende de geschiedenis van de dendrochronologie vanaf het onderzoek in Noord-Arizona, waar men een boomring-chronologie wist op te stellen die vanaf heden terugreikt tot de vroege Indiaanse rots- en pueblobewoners. In Anatolië heeft hij, op basis van levende bomen, een boomringen-reeks opgesteld die teruggaat tot 1296. Hij hoopt die reeks naar de oudheid te kunnen doortrekken, met behulp van hout uit moskeeën, kerken en archeologische vondsten. Uit Gordion (de Frygische hoofdstad, door Amerikaanse archeologen opgegraven - K.R.V.) heeft hij thans een gesloten reeks boomringen van 806 jaar lang, maar het is nog niet mogelijk gebleken die te verbinden met een absolute datering. Kleinere reeksen staan ter beschikking via materiaal uit AÇemhüyük, Kültepe en andere vindplaatsen. De verwachting is gewettigd dat deze reeksen en reeksjes uiteindelijk aaneengesloten zullen kunnen worden tot een continue reeks, die van het heden tot in prehistorische tijden reikt, en zo absolute dateringen kan leveren met een minimale ruimte voor fouten.

Tijdens de discussie vroeg Mr. Daniels in hoeverre een boomringen-reeks uit Anatolië eventueel kan helpen om monsters uit Palestina of Mesopotamië te dateren. Het antwoord was negatief, want, aldus Prof. Kuniholm, „crossdating” is alleen mogelijk in zônes met een overeenkomstig klimaat en dus overeenkomstige groeiringen. Prof. Wentte vroeg naar de nauwkeurigheid waarmee de omvang van de afzonderlijke ringen wordt gemeten. Dit blijkt te gebeuren met een vast ingestelde microscoop, met een nauwkeurigheid van beneden de 0,1 millimeter. Mr. Daniels vroeg ook nog of er vergelijkend onderzoek is gedaan naar de overeenkomst tussen de omvang van boomringen en de gegevens uit weerstatistieken. Een dergelijke studie wordt thans inderdaad ondernomen op Cyprus. Mr. Livingood informeerde naar het effect op de groei van boomringen van jaren met twee natte seizoenen of jaren zonder nat seizoen. Prof. Kuniholm erkende dat iets dergelijks het patroon der boomringen kan verstoren, maar dat Anatolië een vrij gematigd klimaat heeft, zonder schommelingen van dien aard. Soms, in een erg slecht jaar, groeit een ring niet rondom de gehele boom, maar iets dergelijks kan men onderkennen door op verschillende punten in de boom te boren.

Prof. Klaus Baer kwam in zijn voordracht over de chronologie van het Oude Rijk in Egypte tot de volgende conclusies. De koningslijsten uit de

Ramessidische tijd zijn aantoonbaar onbetrouwbaar (met name de lengten van de regeringsperioden in de Canon van Turijn), en mogen daarom niet gebruikt worden als basis voor een chronologische reconstructie. Contemporaine gegevens in tekstmateriaal van het Oude Rijk (gedateerde inscripties en graffiti, administratieve oorkonden, biografische teksten, annalen) zijn toereikend om een chronologie voor de 4e-6e dynastie vast te stellen. De bekende volgorde der koningen blijft onveranderd, maar tussen Menkaura en Sjepseskaf (dus na de 4e koning van de 4e dynastie - K.R.V.) moet als nieuwe koning Wehemka ingevoegd worden. Het aantal regeringsjaren per vorst verschilt soms aanmerkelijk van de getallen die men in standaardwerken (zoals de herzien editie van de *Cambridge Ancient History*) vindt, hoewel het totaalbeeld in chronologisch opzicht niet al te zeer verandert. Absolute jaartallen voor het Oude Rijk kan men verkrijgen door: 1) vergelijking van de data van de (steeds in hetzelfde seizoen ondernomen - K.R.V.) expeditie naar de steengroeven tijdens het Oude Rijk en tijdens het Middenrijk; uit het opschuiven van de kalender (bij een jaar van 365 dagen zonder schrikkeling) kan men conclusies trekken over het tijdsverloop; 2) door bestudering van de volgorde der gouvorst van Coptos, die zich laten verbinden met de koningen tijdens de laatste fase van het Oude Rijk en de 11e dynastie. Deze twee methoden leiden tot een geschatte tijdsduur van ca. 100 jaar tussen het einde van het Oude Rijk en het begin van de 11e dynastie, wat iets meer is dan gewoonlijk wordt aangenomen. Enkele data, op die manier verkregen, zijn: Snofru (begin 4e dynastie): ca. 2680-2640 v.C.; Userkaf (begin 5e dynastie): ca. 2544-2532 v.C.; Unas (einde 5e dynastie): ca. 2428-2407 v.C.; Pepi II (4e vorst 6e dynastie): ca. 2350-2260 v.C.

In de op dit referaat volgende discussie merkte Prof. Brinkman op dat deze data voor het Oude Rijk uiteindelijk berusten op terugrekenen vanaf de voor het Middenrijk op basis van astronomische data (met name de Sothis-datum voor Sesostri III, boven genoemd - K.R.V.) vastgestelde jaartallen. Ze staan en vallen dus met de nauwkeurigheid en betrouwbaarheid van deze laatste. Prof. Parker ging op dit punt in. Het betreft een datering die vooral gebaseerd is op één enkele tekst, die bovendien geen koningsnaam bevat; de naam is een conclusie, maar het totaalbeeld berust tevens op dateringen van maanverschijnselen. Prof. Parker stelde er zeker van te zijn dat de desbetreffende tekst betrekking heeft op Sesostri III en op een bepaald jaar van zijn regering. Prof. Brinkman stelde vast dat de berekening van vaste, absolute jaartallen zowel voor Mesopotamië als Egypte stoelt op één enkel document (voor

Mesopotamië zijn dat de „Venus-tabletten” van koning Ammišaduqa – K.R.V.), terwijl de interpretatie van deze documenten omstrede is. Prof. Edzard vroeg zich af wat de oorsprong was van de gewoonte, bekend uit Mesopotamië en Egypte en nu ook aangetroffen te Ebla, om jaren namen te geven. Prof. Renfrew vroeg of de berekening van een gemiddelde regeringstijd per koning kon helpen de data voor het Oude Rijk te bepalen. Prof. Baer antwoordde dat deze methode in het beste geval alleen maximale data oplevert, maar geen minimale.

Prof. Edzard besprak de Mesopotamische chronologie voor de periode tussen ca. 3500 en 1600 v.C. Hij begon zijn reconstructie, zoals hij duidelijk stelde, met aan te nemen dat het laatste jaar van koning Samsudimana van Babel 1595 v.C. was (toen de dynastie ten einde kwam door een raid van Hittieten – K.R.V.); dit was alleen een rekenkundig uitgangspunt en betekende niet dat hij de „midden-chronologie” daarmee voor zeker hield. Daarvan uitgaande kennen we vaste data voor een aantal dynastieën: Babylon I: 1894-1595 v.C.; Larsa: 2025-1763 v.C.; Isin I: 2017-1795 v.C.; Ur III: 2112-2004 v.C. Hierna breekt de Gutidynastie de continuïteit van de reeks; zij laat zich niet exact plaatsen. De duur van de daaraan voorafgaande dynastie van Akkad is moeilijk precies vast te stellen; 181 jaar is misschien het juiste aantal. Voor de nog oudere perioden moeten we uitgaan van archieven, die in relatieve volgorde geplaatst kunnen worden, maar waarvoor absolute jaartallen niet gegeven kunnen worden: de teksten uit Fara, uit Abu Salabich, de archaische teksten uit Ur, en de nog oudere teksten uit de Jemdet Nasr- en Uruk-periode. Hij benadrukte dat het van belang is de verschillende dateringsmethoden in een hiërarchische volgorde te plaatsen, en wel als volgt: 1) gedateerde teksten in archieven; 2) lijsten met jaarnamen; 3) koningslijsten; 4) synchronismen; 5) genealogische gegevens; 6) historiografie-paleografie-stratigrafie.

Hierop volgde een langdurige discussie. Prof. Rowton bracht drie punten naar voren. Ten eerste dat alle C-14 dateringen historisch gezien wel te hoog moeten zijn, omdat men moeilijk kan schatten hoeveel tijd verstreek tussen het moment waarop een boom dood ging en zijn uiteindelijke gebruik als timmerhout. Ten tweede dat, in overeenstemming met de nieuwe C-14 data van Dr. Mellaart, 1630 v.C. $\pm$ 100 jaar het beste jaartal lijkt voor het einde van de dynastie van Hammurabi, dat ook in overeenstemming te brengen is met de Venus-data van Ammišaduqa. Ten derde dat de „hoge chronologie” (Hammurabi 1848-1806 v.C.) altijd mogelijk is gebleven en dat 1627 v.C. $\pm$ 32 jaar voor de val van Babylon de meest in aanmerking komende datum is die men kan be-

rekenen uitgaande van het hoogste alternatief voor de Venus-data (deze data zijn gebaseerd op het feit dat waargenomen astronomische feiten zich cyclisch voordoen, naar men aanneemt om de 56 of 64 jaar - K.R.V.). Dr. Whiting opperde de mogelijkheid dat uiteindelijk absolute jaartallen voor de Ur III-periode berekend zouden kunnen worden op basis van teksten uit Umma, die op het bestaan van een reeks maanden wijzen met afwisselend 29 en 30 dagen, gebaseerd op observatie van de maan. Prof. Jacobsen wees er op dat zowel de Venus-tabletten als de Sumerische Koningslijst slecht zijn overgeleverd (fouten, soms beschadigde gedeelten - K.R.V.); in zijn editie van het laatste document (*Assyriological Studies* 11, uit 1939) had hij de waarde ervan voor chronologische reconstructies ernstig overschat. Prof. Brinkman wees op twee chronologische problemen, die meer aandacht verdienen. Ten eerste: als men, uitgaande van de uit archieven afgeleide data voor de Middelbabylonische periode, het einde van de dynastie van Hammurabi berekent, wijst het resultaat in de richting van de „lage chronologie” (val van Babylon in 1531 v.C.), een resultaat dat niet klopt met alle tijdens dit symposium naar voren gebrachte gegevens. Komt dit omdat de methode van eenvoudig terugrekenen vanuit een vast punt (in dit geval èn t.a.v. het Egyptische Oude Rijk) de neiging heeft te lage jaartallen op te leveren, en zo ja, waar ligt dat aan? Voorts wees hij erop dat het tekstbederf in de „Venus-tabletten” een aantal emendaties noodzakelijk maakt, alvorens men de eerste acht regeringsjaren van Ammişaduqa kan identificeren; misschien is het niet noodzakelijk met cycli van 56 of 64 jaar te werken — kleinere tussenperioden zijn wellicht toereikend — zodat de conventionele „hoge”, „middelste” en „lage chronologie” als kader voor de discussies achterhaald zijn en zich meer alternatieven aandienen. Men zal moeten onderzoeken hoe oudbabylonische data opnieuw in een absolute chronologie verankerd kunnen worden, als de scepsis t.o.v. astronomische data gerechtvaardigd is. Dr. Mellaart merkte nog op dat rond het einde van de oudbabylonische periode overal in het Oude Nabije Oosten de dynastieke continuïteit verbroken wordt, ook in Egypte (overgang Hyksosperiode naar Nieuwe Rijk - K.R.V.) en Syrië.

Prof. Stager hield een voordracht over de chronologie van Syrië-Palestina, waarbij hij de aandacht concentreerde op de overgang van Vroeg Brons (EB) I naar II. Zijns inziens was het voornaamste probleem hierbij onduidelijkheid en onenigheid over de indeling in perioden: de EB IC-periode, kort geleden door Palestijnse archeologen geïntroduceerd, moet z.i. geschrapt worden. De nauwe relatie in Egypte tussen dynastie 0 en 1 (Menes) en de stratigrafie in Palestina in opgravingsplaatsen als Ge-

zer, Bab edh-Dhra en Arad (waar het begin van EB II direct op EB IB volgt) wijzen uit dat de voorgestelde periodisering overbodig is. Bovendien miskent ze dat de overgang van een stadium van grotbewoning (b.v. te Arad) naar een van wonen in ommuurde nederzettingen (het begin van de urbanisatie) zich in een betrekkelijk korte tijdsspanne (misschien niet meer dan twee tot drie generaties) voltrok. Anders dan Dr. Mellaart wilde Prof. Stager het begin zowel van de 1e dynastie in Egypte als van Vroeg Brons II in Palestina dateren rond 3100 v.C. Als *terminus ante quem* voor het einde de archieven van Ebla zou z.i. ca. 2250 v.C. (de tijd van Pepi II; 2e helft 6e dynastie) moeten gelden.

In de discussie verklaarde Prof. Stager dat hij voor zijn datering uitging van aan halfwaarde-tijd voor C-14 van 5730 jaar (MASCA-correctie). Prof. Biggs en Prof. Brinkman vestigden de aandacht op de betekenis van de vondsten te Ebla, die uiteindelijk contacten met dateerbare perioden in Egypte en Mesopotamië kunnen opleveren; Ebla kan zo een verbindingsschakel gaan vormen tussen de twee belangrijkste beschavingen van het Oude Nabije Oosten.

Het symposium verdiepte zich op zeer kritische wijze in de huidige stand van zaken met betrekking tot de chronologie van de periode van ca. 3500-2000 v.C. Archeologen en filologen raakten meer doordrongen van de aanwezigheid van leemten en gebreken in beider bewijsmateriaal. Bovendien werd duidelijk dat zowel archeologen als filologen het onderling lang niet altijd eens zijn over de interpretatie van hun gegevens. Het begin van de 1e Egyptische dynastie werd zowel op 3400 als op 3100 v.C. gesteld. Zij die pogingen deden de geldigheid en bruikbaarheid van de waarnemingen opgetekend in de „Venus-tabletten” te redden door te kiezen voor de „hoge chronologie” vonden vakgenoten tegenover zich, die uit het tekstbederf van de late afschriften van deze teksten afleidden dat men daarmee geen overstap kon maken naar een absolute chronologie voor de periode vóór 1600 v.C. Overtuigende oplossingen en zelfs compromissen als aanvaarde werkhypothese werden niet gevonden. De deelnemers gingen uiteen in het besef dat nog veel werk gedaan moet worden op alle fronten, vooral zorgvuldig en kritisch nieuwe gegevens verzamelen en de moeilijkheden en gebreken van de thans gangbare dateringsmethodieken onbevooroordeeld analyseren, met name de C-14-methode en gevolgtrekkingen op grond van niet steeds bewijskrachtige astronomische gegevens”.

Kritische reacties

De bijdrage van Dr. Mellaart was zonder twijfel het meest revolutionair in zijn verwerping van de midden-chronologie en keuze voor een extra hoge chronologie, met als begin van het dynastieke Egypte en de Uruk III-fase in Mesopotamië een datum van ca. 3400 v.C. Zijn opvatting werd in de vorm van een artikel gepubliceerd in het tijdschrift *Antiquity* no. 207 (1979), 6-18, 'Egyptian and Near Eastern Chronology: a Dilemma?', en heeft verschillende afwijzende reacties uitgelokt, die eveneens in dit tijdschrift werden gepubliceerd. De palestijnse archeoloog J. M. Weinstein reageerde in no. 210 (1980), 21-24, omdat Mellaart op ruime schaal gebruik gemaakt had van de studie die hij, samen met J. A. Callaway, had gepubliceerd in *BASOR* 225 (1977), 1-16, 'Radiocarbon Dating of Palestine in the Early Bronze Age'. In dit artikel gaan de auteurs in op de vraag of de nieuwe, gecalibreerde C-14 dateringen wellicht absolute data kunnen verschaffen, los van verder historische verbindingen. Dit zou theoretisch mogelijk moeten zijn, maar in de praktijk is het moeilijk, omdat de monsters besmet zijn, de laboratoria fouten maken en de stratigrafie van de monsters soms onzeker is. Voor enkele fasen zijn dateringen mogelijk, maar slechts "very tentative", en absolute data liggen nog veelal buiten bereik. Volgens Weinstein heeft Mellaart „onze gegevens misbruikt om de chronologie van de Palestijnse Vroege Bronstijd te laten kloppen met zijn (ultra) hoge chronologie”, o.a. „door op willekeurige wijze de archeologische perioden, door de opgravers toegekend aan laboratorium-monsters, te veranderen” en door „monsters waarvan de data niet stroken met zijn hoge chronologie te elimineren”. Volgens Weinstein leveren de betrouwbaarste monsters voor Vroeg-Brons I C, dat gelijktijdig is met het Gerzeën (of Neqada II; de laatste fase van de predynastieke periode) en de eerste vorsten van de 1e dynastie, een datering op van 3110-2920 v.C. $\pm$ 60-130 jaar. [Weinsteins artikel bevat een goede illustratie van de problemen die laboratorium-analyses kunnen opleveren; twee delen van één monster werden geanalyseerd resp. in Texas en in Philadelphia, en leverden data op van resp. 3110-3010 $\pm$ 130 en 2970 $\pm$ 60 v.C.]. Een reeks data afgeleid van een stuk linnen uit de tijd van farao Djet (4e vorst 1e dynastie), de laatste koning contemporain met Vroeg-Brons I C, wijst op $\pm$ 2900-3150 v.C., $\pm$ 100 jaar. Het einde van Palestijns Vroeg-Brons II is min of meer gelijktijdig met de late 2e dynastie, zoals met name uit de vondsten te Arad is gebleken, en de meeste monsters wijzen op de periode 2800-2690 v.C., $\pm$ 50 jaar, al zijn er andere die op een ca. 100 jaar vroegere periode wijzen. Ook de nieuwste data voor Vroeg-Brons III wijzen op een veel jonger datering

dan Mellaart voorstelt, en wel min of meer gelijktijdig met dynastie 3-6 in Egypte.

De reactie van de Egyptoloog B. Kemp in *Antiquity* no 210, 25-28, is even afwijzend. Mellaart kent z.i. teveel waarde toe aan de gegevens van de koningslijsten (zoals getradeerd door Manetho), die uitgaan van de fictie van één, ongedeeld erfelijk koningschap. Ook rekt Mellaart de Hyksos-periode meer uit dan op grond van de (overigens beperkte) primaire historische gegevens nodig is, met name in zijn redeneringen over de „kleinere Hyksos”. Bij alternatieve mogelijkheden kiest Mellaart bovendien consequent voor de hoge getallen en Kemp verwijt hem dan ook “trivializing the whole scholarly process”. Ook volgens Kemp valt het begin van de 1e dynastie in de periode van ca. 3100-2950 v.C. De C-14 data voor het Middenrijk (12e dynastie), die wijzen op 2100-2000 v.C., zijn volgens algemene opinie te hoog; men heeft voor deze periode in Egypte een systematische afwijking van de C-14 data geconstateerd. De nieuwe C-14 data voor het Egyptische Nieuw Rijk vallen eveneens in twee groepen uiteen: ongeveer de helft klopt met de algemeen aanvaarde en door synchronismen met Mesopotamië verankerde data; de andere helft geeft dateringen die 100 tot soms 400 jaar te hoog zijn. Kemp wijst er in dit verband op dat er verschil blijkt te bestaan tussen C-14 data verkregen uit hout, houtskool en gras of riet, afkomstig uit één en hetzelfde gebouw. Hij suggereert dat de nabijheid van of contact met water het verschil kan verklaren (opname van oudere, in het water opgeloste carbonaten). Bovendien moet men in de oudheid rekening houden met een mogelijk hergebruik van het (waardevolle) timmerhout; dit zou kunnen verklaren dat aan hout ontleende C-14 data, verkregen uit graven van de 1e dynastie te Saqqara, zowel de conventionele als de te hoge chronologie steunen. M. Munn-Rankin dient tenslotte vanuit Assyriologisch standpunt Mellaart van repliek (*Antiquity* no. 211, 128v.), waarbij gewezen wordt op de grote onzekerheden voor de periode vóór Ur III (oa. de duur van de dynastie van Akkad) en de onbruikbaarheid van de ‘Sumerische Koningslijst’.

De voor Egypte belangrijke vraag van de waarde van de Sothis-data (gebaseerd op het geleidelijk in de kalender opschuiven van de onzichtbaarheid van Sirius ten gevolge van conjunctie met de zon, bij een kalenderjaar van 365 dagen en een zonnejaar van ca. 365 1/4 dag) is voor het laatst behandeld door R. A. Parker in *Studies in Honor of G. R. Hughes* (*Studies in Ancient Oriental Civilizations* no. 39, 1976), 177-190. Hij bestrijdt daarin met name R. D. Long, die de waarde van de Sothis-data in een artikel in *Orientalia* 43 (1974), 261-274, had betwijfeld. Via een

analyse van de tekst, van de chronologische mogelijkheden en eliminatie van alternatieven komt Parker tot de conclusie dat de belangrijke Sothisdatum uit de 12e dynastie nog steeds het beste past in het 7e jaar van Sesostris III, dat dan 1872 v.C. moet zijn.

Ebla en Pepi I

Zoals reeds vermeld vormen de vondsten gedaan te Ebla in Noord-Syrië een nieuwe bijdrage tot de chronologische discussies. De chronologie van het grote paleis G uit de 2e helft van het 3e mill. v.C., met de enorme collectie spijkerschriftteksten, is omstreden en de dateringen variëren tussen de 25e en 23e eeuw v.C. (de laatste datering gaat uit van de veronderstelling dat het paleis door Naramsin van Akkad werd verwoest, een vorst wiens lange regering meestal rond het midden van de 23e eeuw v.C. wordt gesitueerd). In 1977 werd in dit paleis een albasten deksel gevonden met een inscriptie van koning Pepi I, de 2e farao van de 6e dynastie van Egypte, die 53 (?) jaar regeerde. De deksel werd, geblakerd door het vuur, gevonden „in laag 6, die zich direct boven verwoestingslaag 7 bevindt, en die bestaat uit het puin van de instorting van de bovenverdieping van het koninklijke paleis G, op het plaveisel van hof L 2913” (G. Scandoni Matthiae, ‘Vasi di Chefren e Pepi I’, in *Studi Eblaiti I/3* (1979), p. 37). Dit deksel, rond met een doorsnede van ruim 16 cm., behoorde wel bij een kruik gevuld met olie of hars, zoals ze uit het Oude Rijk bekend zijn. Midden op het deksel staat het cartouche van Pepi I, „De Geliefde van de Twee Landen, de Koning van Boven- en Beneden-Egypte, zoon van Hathor, vrouwe van Dendera, Pepi”. Het laatste deel van de inscriptie noemt Hathor van Dendera, voor wie deze farao bijzondere verering koesterde, en die vooral ook gold als Vrouwe van Byblos (waar door Montet en Durand eveneens diverse inscripties van Pepi I gevonden werden). Belangrijk voor de datering is dat de farao zijn eigen naam opgeeft als Pepi; na zijn eerste regeringsjubileum ($\pm$ 30e jaar) veranderde hij die in Merirē’.

De aanwezigheid van deze inscriptie levert een belangrijke *terminus post quem* op voor de verwoesting van het paleis te Ebla: die moet in ieder geval nà het regeringsbegin van Pepi I hebben plaatsgevonden. De uitgeefster van de inscriptie houdt hiervoor de door Hornung aangenomen data aan, d.w.z. nà ca. 2290 v.C., en ziet hierin een bevestiging van de mogelijke verbinding van de verwoesting van Ebla met de acties van Naramsin. Onzeker is hierbij echter de vraag hoelang na 2290 v.C., want het is niet duidelijk of de kruik rechtstreeks uit Egypte is geïmporteerd of pas indirect, via Byblos, Ebla heeft bereikt, en hoelang de kruik al te Ebla

was op het moment van de verwoesting. De vraag dient tevens gesteld te worden hoe zeker de aan Pepi I toegekende datum is. In het bovenstaande artikel van Prof. Brinkman werd vermeld dat Prof. Baer een herziening van de data voor het Egyptische Oude Rijk voorstelde, met ca. 2428-2407 v.C. voor Unas (laatste farao 5e dynastie) en 2350-2260 v.C. voor Pepi II, wat voor Pepi I een datum van rond 2380 v.C. oplevert, d.w.z. ca. 100 jaar vroeger dan Hornung. Dit zou geen probleem behoeven te zijn indien de Mesopotamische data dienovereenkomstig zouden opschuiven, maar dat is niet zonder meer het geval. Bij de datering van de teksten uit Ebla speelt, van het begin af (vgl. *Phoenix* 23, 1977, 19vv.) de paleografie een rol. In een recente nog ongepubliceerde studie heeft Dr. E. Sollberger, een deskundige op dit terrein, geconstateerd dat de tekenvormen het meeste overeenkomen met die uit de laatste fase van de pre-sargonsische tijd, d.w.z. de periode rond 2400 v.C., kort vóór de Akkad-tijd. Mocht de datum van Naramsin, de 4e koning van de Akkad-dynastie, herzien worden, dan blijft die afstand gehandhaafd, een afstand die ongeveer klopt met het tijdsverschil tussen Pepi I en Naramsin in de chronologie van Baer. Dit voorbeeld illustreert hoe moeilijk op chronologisch gebied zekerheid te verkrijgen is, want ook al gaat Pepi I de verwoesting van Ebla met ca. 100 jaar vooraf, dan nog is het niet uitgesloten dat die verwoesting in de tijd van Naramsin is gevallen; de kruik van Pepi kan met vertraging via Byblos in Ebla zijn gearriveerd en daar tientallen jaren bewaard zijn, alvorens in het puin terecht te komen. Tenslotte werden te Ebla in verwoestingslaag 7 ook twee fragmenten van diorieten vazen gevonden met inscripties van farao Chefren, de 3e farao van de 4e dynastie (G. Scandone Matthiae, *op. cit.*, 34vv.).

De Oudbabilonisch tijd: Mari en Alalach

Wat het 2e millennium v.C. betreft is de chronologie van de Oudbabilonische periode (19e-17e eeuw v.C.) in discussie. Dat behoeft niet te verbazen, want we beschikken voor deze tijd over tal van bronnen, verdeeld over verschillende gebieden, zoals Babylon, Assur, Mari, Syrië, en Klein-Azië. Met name de ontdekking van de paleisarchieven van Mari heeft aangetoond hoe nauw de politieke en economische relaties in die eeuwen waren. En dat maakt het mogelijk en belangrijk het juiste chronologische verloop der gebeurtenissen te achterhalen. Via Mari liggen er verbindingen met Syrië, waar de archieven van Alalach (laag VII) belangrijk materiaal uit de 18e-17e eeuw v.C. bevatten. De ondergang van Alalach was, evenals die van Aleppo (Jamchad; vooral bekend onder ko-

ning Jarim-Lim, de schoonvader van koning Zimrilim van Mari) en Babylon, het werk van de Hittieten. Men heeft lang gehoopt via die link en de min of meer onafhankelijke chronologie der Hittitische koningen de „donkere eeuwen” van Babylonië (het begin van de Kassietentijd) althans chronologisch te kunnen overbruggen. Immers als men de ondergang van steden als Alalach en Babylon, die op naam staan van Hattusili I en Mursili I, kan dateren en de reeks Hittitische koningen kan reconstrueren en dateren, zou het mogelijk moeten zijn vandaaruit (b.v. via Suppiluliuma, in de Amarna-tijd) weer over te springen naar Babylonië, waar koning Burnaburiaš II ook in de EL-Amarna correspondentie vertegenwoordigd is. Helaas is deze omweg ter oplossing van de chronologische problemen nog een doodlopende weg. De onzekerheid over de preciese opeenvolging (laat staan regeringsduur) der Hittitische koningen (van wie verschillende dezelfde namen droegen) bestaat nog steeds, en van tijd tot tijd verschijnen nieuwe studies die de werkelijkheid pogen te reconstrueren. De laatste mij bekende poging is van S. Košak in *Tel Aviv* 7 (1980), 163vv., die vanaf 1500 v.C. de volgende volgorde der koningen voorstelt: Telepinu, Tahurwaïli, Alluwamma, (Zidanta II?), Tudhalia I, Hattusili II, Tudhalia II, Arnuwanda I, (ca. 1400 v.C.), Tudhalia III, Suppiluliuma I, Arnuwanda II, Mursili II. Gezien de onzekerheden inzake de regeringsduur der vorsten blijven de gegevens globaal; wel kan het aantal opeenvolgende generaties, als dit kan worden achterhaald, voor chronologische reconstructies van belang zijn.

Voor Babylonië en aangrenzende gebieden is van belang dat M. Birot in een artikel in *Syria* 55 (1978), 333vv. de definitieve volgorde van de twaalf laatste jaren (jaarnamen) van Zimrilim van Mari kon vaststellen, waarbij het 12e jaar gelijk bleek te zijn aan Hammurabi's 31e jaar. Omdat de archieven van Mari tal van vorsten in administratieve teksten en brieven vermelden, kunnen nu van hieruit conclusies worden getrokken. We weten nu wanneer Jarim-Lim van Aleppo en Aplaḫanda van Karke-miš door hun zoons werden opgevolgd. Op grond van de waarschijnlijke regeringsduur van Zimrilim (m.i. ca. 15-17 jaar) kunnen we conclusies trekken voor de chronologie van Assyrië, omdat Zimrilim de troon van Mari heroverde op de Assyriërs, die daar tussen ca. 1800 v.C. en 1776 v.C. de baas waren. Omdat het zeer waarschijnlijk is dat Zimrilim Mari heroverde in het 9e regeringsjaar van Ibal-pi-El van Ešnunna en we weten dat Šamši-Adad van Assyrië in diens 4e jaar stierf, kunnen we nu ook proberen Assyrië en Babylonië aan elkaar te relateren en tevens proberen de gebrekkige gegevens over Ešnunna beter in te passen. Ook al is op dit moment nog veel onzeker en is er behoefte aan nieuw tekstmateriaal, het

feit dat er enkele belangrijke synchronismen bestaan, juist in een groot archief, biedt mogelijkheden voor geduldige verdere reconstructies.

Een voorbeeld levert nu ook de chronologie van Alalach, de Noord-Syrische stad met een paleisarchief uit de 18e-17e eeuw, dat een periode van ca. 100 jaar omspant. Men heeft aanvankelijk gehoopt met dit archief allerlei chronologische problemen te kunnen oplossen (S. Smith, *Alalakh and Chronology*, London 1940), maar de verwachtingen waren te hoog gespannen. Sinds enkele jaren heeft N. Na'aman zich intensief met dit tekstmateriaal bezig gehouden ('A new look at the chronology of Alalakh level VIII', in *Anatolian Studies* 26, 1976, 129-143; vgl. 29, 1979, 103-113). Alalach werd tegen het einde van de 18e eeuw v.C. min of meer onafhankelijk. Voordien behoorde de stad bij het koninkrijk Jamchad (Aleppo), maar nu kreeg ze een eigen dynastie onder een broer van de regerende vorst van Jamchad. In de documenten komen, omdat de verbandingen tussen beide steden nauw bleven en Jamchad een soort suzeriniteit bleef uitoefenen, koningen van beide steden voor, ook met jaarnamen.

Er is lang onzekerheid geweest over de totale duur van Alalach VII, omdat men naast een zestal vorsten van Jamchad voor deze periode er slechts twee voor Alalach kende. Na'aman heeft door zorgvuldige prosopografische analyse vastgesteld dat we in Alalach toch vier vorsten moeten onderscheiden: Jarimlim I, Ammitaqum I, Jarimlim II en Ammitaqum II. Ook kon hij vaststellen dat de vorstenreeks van Jamchad 5 generaties omvatte, wat op een tijdsduur van ca. 100 jaar moet wijzen. Alalach werd verwoest tijdens Hattusili's 2e veldtocht naar Syrië, Jamchad/Aleppo tijdens diens 6e veldtocht. Hattusili's opvolger, Mursili I, was de veroveraar van Babylon, die een einde maakte aan het Oudbabilonische rijk. Na'aman is geneigd de verwoesting van Alalach VII in ca. 1630-1620 v.C. te dateren, en Mursili's veldtocht dan ruwweg rond 1600 v.C. Deze reconstructie vindt bevestiging vanuit Mari, waar we Hammurabi van Jamchad tegenkomen en dankzij Birot nu weten dat hij vier jaar vóór de verovering van Mari door Babylon, dus in ca. 1758 v.C., zijn vader Jarimlim opvolgde. Hammurabi's zoon, Abba'el is de eerste koning van Alalach, die (als reeds regerend) in de teksten van Alalach voorkomt. Deze zou dus ca. één generatie na Hammurabi, of ca. 1730 v.C., aan de regering kunnen zijn gekomen, tijdens de regering van Samsuiluna van Babylon (ca. 1749-1712 v.C.), een synchronisme dat misschien bevestigd wordt door een Oudbabilonische brief (*AbB* 7 no. 1), door Samsuiluna gericht aan Abba'el, en waarin sprake is van een zending naar Jamchad. Belangrijk is nu dat Na'aman aannemelijk maakt

dat deze hele reconstructie de midden-chronologie lijkt te bevestigen. Immers laag IV van Alalach, die opnieuw veel tekstmateriaal opleverde, dateert uit de periode na ca. 1500 v.C. Dat betekent dat voor de lagen VI en V, waarin monumentale architectuur verrees, en waarvoor de opgraver Woolley wel 200 jaar wilde reserveren, ca. 125 jaar resteert. Hanteert men de lage chronologie dan wordt die ruimte gereduceerd tot ca. 60 jaar, wat gezien de archeologische resten duidelijk te kort is. Alalach maakt het dus mogelijk zowel de eerste Hittitische koning, Hattusili I, globaal te dateren (2e helft 17e eeuw v.C.), als argumenten te leveren voor de midden-chronologie. Het zal duidelijk zijn dat de gegevens en conclusies nog tamelijk globaal zijn en dat verfijning dringend gewent is. In ieder geval levert Alalach ons enkele zeer waardevolle vaste punten, die als basis kunnen dienen voor verder onderzoek. Zo behoedzaam voortbouwend moeten de chronologische marges en onzekerheden geleidelijk worden gereduceerd, veeleer dan door spectaculaire theorieën en „oplossingen”.

De periode tussen 1400 en 1200 v.C.

Op deze manier wordt ook geprobeerd meer zekerheid te verkrijgen over de chronologie van de tweede helft van het 2e millennium v.C. Van Egyptologische zijde heeft vooral E. F. Wente zich hiermee bezig gehouden, waarbij o.a. gegevens over de regeringsjubilea van de faraos en schattingen over hun leeftijd op grond van mummieonderzoek een rol speelden. Een zeer systematische analyse, met verwerking van alle gegevens over gedocumenteerde regeringsjaren, vindt men in het artikel van E. F. Wente - Ch. C. van Siclen, 'A Chronology of the New Kingdom' in *Studies in Honor of G. R. Hughes* (1976), 217-263, waarbij zij rekening houden met de resultaten van J. A. Brinkman in zijn studies over de Mesopotamische chronologie in deze eeuwen, zoals neergelegd in zijn *Materials and Studies for Kassite History*, I (1976). Na een analyse van alle bronnen komen zij tot de conclusie dat de documentatie voor de periode Ramses II — begin regering Ramses X zo compleet is dat er, theoretisch, maximaal zeven jaren kunnen worden toegevoegd. Dit gegeven bevestigt hun eerdere voorkeur voor 1279 v.C. als datum van de troonsbestijging van Ramses II (en dus niet 1290 of 1304 v.C.). Naar beneden toe is er dan een verbinding met het regeringsbegin van Shoshenq I (Sisak I uit het O.T., tegenstander van Rehabeam), die ca. 946 v.C. (± 2 jaar) op de troon kwam. Naar boven toe spelen de gegevens over internationale diplomatieke contacten in de El-Amarna periode een belangrijke rol, met

name het gegeven dat Amenhotep III nog gecorrespondeerd heeft met Burnaburiaš II van Babylon, welke laatste ook een correspondent was van Amenhotep IV (Echnaton) en Tutanchamon. (Vgl. de studie van C. Kühne. *Die Chronologie der internationalen Korrespondenz von El-Amarna*, AO-AT 17, 1973). Brinkman geeft als regeringsbegin voor Burnaburiaš II 1359 v.C. $\pm$ 5 jaar, en daar Amenhotep III 38 jaar regeerde moet zijn regeringsbegin op zijn vroegst in 1396 v.C. $\pm$ 5 jaar liggen. De nieuwe gegevens inzake de datum van Thutmosis III (die bijna 54 jaar regeerde en volgens hen in 1450 v.C. stierf) en het feit dat Thutmosis IV 35 jaar koning was, doen hen toch kiezen voor een regeringsbegin van Amenhotep III in 1386 v.C. Hierbij overwegen zij dat er in de Mesopotamische data een marge zit van 10 jaar. In de Assyrische koningslijst verschijnen aan het begin van de 12e eeuw twee opeenvolgende koningen, wier regeringsjaren resp. als 3 of 13 en als 36 of 46 jaar worden opgegeven in de manuscripten. Brinkman ging voorlopig uit van het maximum, en rekende voor beide samen 59 jaar. Dit probleem is kort geleden onderzocht door J. Boese en G. Wilhelm, 'Aššur-Dan I, Ninurta-Apil-Ekur und die mittelassyrische Chronologie' (*WZKM* 71, 1979, 19-38). Na een analyse van de gegevens en vooral het gebruiken van enkele "Distanzangaben" (bepaalde Assyrische koning vermelden dat zij een bepaalde tempel x jaren na een verre voorganger restaureerden), komen zij tot de overtuigende conclusie dat het totaal van beide regeringen 49 jaar moet zijn, waarmee het regeringsbegin van Burnaburiaš II op 1349 v.C. ($\pm$ 5 jaar) komt, en de moeilijkheden van Egyptologische zijde verdwijnen.

Zowel Wenté — van Sicklen als Boese — Wilhelm houden rekening met de consequenties van hun voorstellen, met name voor de Hittitische chronologie, waar een zonsverduistering in het tiende jaar van Mursili II (zoon van de bekende Suppiluliuma, die ook in de El-Amarna correspondentie voorkomt) gewoonlijk is gefixeerd op 1335 v.C. Deze datum levert nu echter onoverkomelijke problemen op, ook omdat de weduwe van een Amarna-farao (Echnaton of Tutanchamon) een brief schreef aan Suppiluliuma, waarin ze hem vroeg om een prins als haar gemaal. Volgens Wenté-van Sicklen stierf Echnaton ca. 1334 v.C. en Tutanchamon ca. 1325 v.C., beide na de troonsbestijging van Mursili II ($\pm$ 1344 v.C.). De oplossing blijkt nu te zijn deze zonsverduistering te situeren in 1312 v.C., toen er inderdaad zo'n verschijnsel (magnitude 0,97) plaats vond, en deze datum lost de problemen ineens op. Dit betekent tevens dat de Egyptische weduwe, zojuist genoemd, wel die van (de vroeg overleden) Tutanchamon moet zijn geweest, die nog vóór Mursili II de troon beklom ($\pm$ 1322 v.C.) haar verzoek deed. Deze Hittitische datum past ook verder

goed, omdat vrij zeker is dat koning Tudhalia IV nà het 42e jaar van Ramses II (dus 1238 v.C.) in correspondentie stond met koning Salmannassar I van Assyrië; diens regering valt bij de chronologie van Boese-Wilhelm nu tussen ca. 1263 en 1234 (± 2 jaar). Het is duidelijk dat vanuit deze gegevens ook meer zekerheid ontstaat over de regeringsduur der Hittitische koningen.

Zo wordt de chronologie langzaam opgebouwd, als met stukjes van een ingewikkelde legpuzzle. De analyses zijn soms ingewikkeld, ook door de lacunes in de bronnen, en kleine marges blijven bestaan. Dit „puzzelen” is echter geen „l'art pour l'art” voor liefhebbers van rekenkundige problemen, die hun tijd verdoen aan het oplossen van vraagstukken met te veel gegevens om ze te negeren en te weinig om ze op te lossen. Er wordt duidelijk vooruitgang geboekt en naar een doel toegewerkt. Vaste data zijn voor de geschiedbeschrijving van groot belang, met name om gebeurtenissen in hun onderlinge samenhang te verstaan. Dat geldt voor de soms kleine wereld van één archief, voor gebeurtenissen op nationaal niveau, en voor de internationale politieke contacten, zoals we die uit de tijd van Mari en de archieven van El-Amarna kennen.

Heemstede

K. R. VEENHOF

HET ISRAËLITISCHE PALMETTE- OF VOLUTENKAPITEEL

Het onderstaande is geschreven naar aanleiding van het verschijnen van het boek van Y. Shiloh, *The Proto-Aeolic Capital and Israelite Ashlar Masonry*¹⁾. De extra aandacht voor deze kapitelen is gerechtvaardigd, omdat zij de enige belangrijke uitzondering vormen op het bekende feit dat de cultuur van het oude Israël nauwelijks stenen architectonische ornamentiek kende, zoals fraaie zuilen, friezen, versierde architraven etc. Zelfs wanneer men in aanmerking neemt dat overwegend gebouwd werd met kleitichels en/of stukken onbewerkte natuursteen en dat het gebruik van behouwen stenen (*ashlars*) beperkt bleef tot tempels, paleizen en andere monumentale bouwwerken, dan nog blijft het opvallend dat versieringen hoofdzakelijk beperkt bleven tot de binnenmuren (ook van een binnenplaats) of de toegangen. Muren van kleitichels of natuursteen werden met klei aangestroken en het is mogelijk dat de muren bont geschil-

¹⁾ Yigal Shiloh, *The Proto-Aeolic Capital and Israelite Ashlar Masonry*. Qedem XI (Jeruzalem 1979; x + 91 blz. gedrukte tekst, 36 blz. foto's en 91 tekeningen; geb. ₪ 18).

derd waren, zoals nu nog gebeurt in Zuid-Arabië. Resten van pleisterlagen met verfsporen die wijzen op beschilderingen van de binnenwanden, zijn in veel gebouwen gevonden. Bij de monumentale bouwwerken uit behouwen steen waren de binnenwanden vaak met hout bekleed, bij voorkeur cederhout. Het is waarschijnlijk dat dit houtwerk versierd was met houtsnijwerk, of zelfs met ivoren inlegwerk. Zo wordt meestal het „ivoren huis” van koning Achab van Israël verstaan (I Kon. 22:39). Op enige van de kapitelen zijn echter verfsporen aangetroffen, zodat de mogelijkheid niet uitgesloten moet worden dat binnenwanden, poorten en plafonds beschilderd waren, vaak met de in het Oosten gebruikelijke harde kleuren. Uitwendig zullen deze gebouwen een meer sobere, maar niet minder imposante indruk gemaakt hebben. De soliditeit van de massief stenen muren en die hoogte van de gebouwen uit verschillende verdiepingen, die bovendien vaak ook nog op een kunstmatig stenen platform stonden, maakte ongetwijfeld een grote indruk. De bouwers van de bouwwerken hadden een voorkeur voor de wat grijzige *nari*-kalksteen. De meeste van de nu bekende kapitelen zijn ook uit deze steensoort vervaardigd.

Toen G. Schumacher in 1903 het eerste exemplaar van deze kapitelen opgroef in Megiddo, noemde hij dit “proto-Aeolisch”. Schumacher zag direct de grote overeenkomst met de jongere Aeolische en Ionische kapitelen. Sedertdien spelen de kapitelen uit Israël een belangrijke rol in de discussie over de vraag in hoeverre de Griekse bouwstijlen beïnvloed zijn door de Levant. Met het verschijnen van het boek van Shiloh beschikken we nu over een corpus van alle bekende Israëlische kapitelen, met bovendien een zeer uitvoerige bespreking van hun architectonische functie. In dezelfde tijd verscheen echter nog een boek over de kapitelen, nl. Philip P. Betancourt, *The Aeolic Style in Architecture*²⁾. Het hoofdaccent van dit werk ligt op de stijlontwikkeling, zonder overigens de ander aspecten te verwaarlozen. Beide werken vullen elkaar uitstekend aan.

Het corpus van de kapitelen uit Israël omvat nu al 34 exemplaren, al zijn van een aantal slechts fragmenten bewaard gebleven. De verdeling over vindplaatsen is als volgt: Hazor, 2; Megiddo, 13; Samaria, 7; Jeruzalem, 1; Ramat Rahel, 10. Hierbij komt nog één exemplaar uit een IJzertijdfort uit Medeibiyeh in Jordanië. Dit laatste exemplaar is om twee redenen uitzonderlijk: a) het is het enige exemplaar dat buiten het eigenlijke Israël gevonden werd en b) het maakte deel uit van de poort van een

²⁾ Philip P. Betancourt, *The Aeolic Style in Architecture. A Survey of its Development in Palestine, the Halikarnassos Peninsula, and Greece, 1000-500 B.C.* (Princeton 1977).

zeer bescheiden fort op de Moabitische hoogvlakte. Alle 33 overige kapitelen stammen uit plaatsen waar de koningen van Israël of Juda grote bouwactiviteiten ontwikkeld hebben. Deze 33 werden steeds aangetroffen in plaatsen waar gebouwd werd met behouwen steen. Opmerkelijk is intussen wel dat deze kapitelen tot dusver niet gevonden werden in Lachis of Dan.

Shiloh onderscheidt vijf verschillende typen kapitelen, waarvan de typen A (fig. 2) en E (fig. 3) met resp. 10 en 12 exemplaren vertegenwoordigd zijn. Tot type B behoren twee exemplaren uit Megiddo, die opvallen door grotere lengte; ze zijn ruim twee maal zo groot als de overige en lijken daardoor veel „platter”, aangezien de hoogte niet afwijkt. Verder staan de voluten geheel los van de centrale driehoek en ontbreekt een abacus. Type C is maar met één exemplaar uit Megiddo vertegenwoordigd; hierbij lopen de opstaande zijden van de centrale driehoek door in de bovenlijnen van de voluten. Uit de bovenpunt van de driehoek ontspringen drie blaadjes. Type D wordt gevormd door de twee exemplaren uit Hazor. Weer geen abacus en ditmaal ontbreekt ook de centrale driehoek, in plaats daarvan zien we een soort knop (zie fig. 1). De meeste kapitelen zijn maar aan één kant bewerkt en vele maar tot de helft van de zijkanten. Dit betekent dat de meeste kapitelen niet op vrijstaande zuilen geplaatst waren, maar op halfzuilen of pilasters en in veel gevallen zo, dat ze voor de helft in de muur verzonken waren (fig. 4). Een enkele was echter wel aan twee zijden bewerkt. Zo o.a. een opvallend klein exemplaar uit Ramat Rahel. Dit sierde waarschijnlijk een soort gedenkzuil of een ander soort monument. Het deed me veel genoegen te lezen dat Shiloh Yadin's oorspronkelijke reconstructie van de toegang tot de citadel van Hazor steunt, en dus de huidige reconstructie in het Israël Museum te Jeruzalem afwijst. Deze reconstructie berust op de lengte van het stuk steen dat beschouwd wordt als de bovendorpel en op de breedte van wat gezien wordt als de voornaamste toegang tot de citadel. De kapitelen werden in Hazor echter volstrekt niet *in situ* aangetroffen. De reconstructie houdt er nu in het geheel geen rekening mee dat het rechter kapiteel aan *beide* zijden bewerkt is. Het kapiteel is dus vervaardigd voor een veel monumentalere ingang dan dit poortje, en daarbij bekroonde het rechter kapiteel een vrijstaande pilaar (zie fig. 1).

Hoewel bijna alle kapitelen in secundaire posities aangetroffen werden kan er geen twijfel over bestaan dat ze thuis hoorden in gebouwen die ook uit *nari*-steen opgetrokken waren en die gebouwd waren met de *ashlar*-techniek. Maar als er meer gebouwen zijn die aan deze normen voldoen, zoals in Megiddo of in Samaria, is het moeilijk om met zekerheid te zeg-

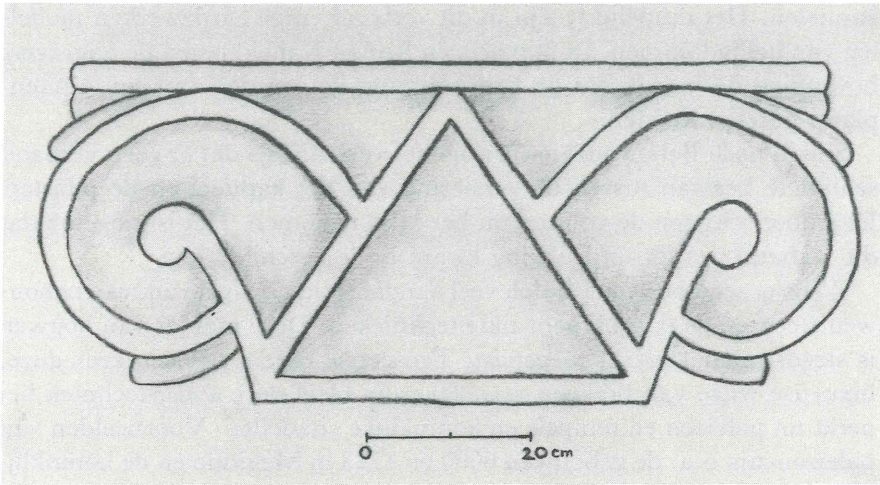

Fig. 2. Kapiteel type A.

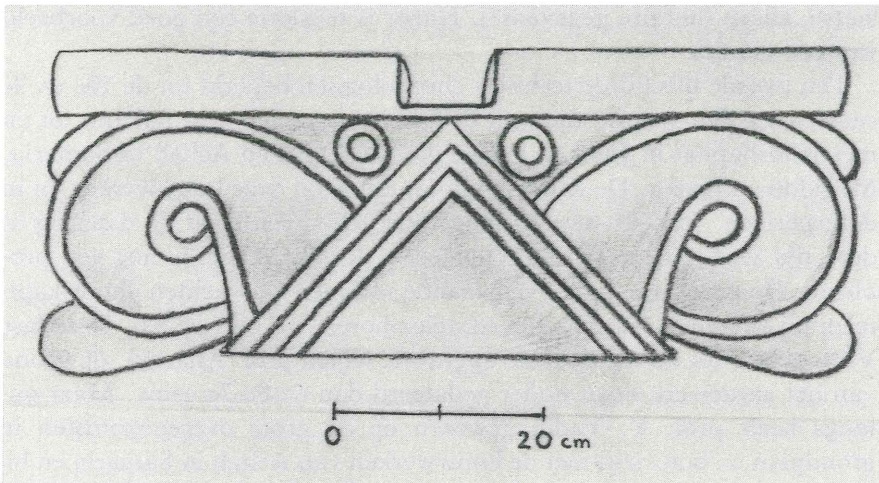

Fig. 3. Kapiteel type B.

gen uit welk gebouw de kapitelen stammen en evenmin is het mogelijk om aan te geven wáár ze precies in deze gebouwen zaten. Een aantal werd min of meer in de buurt van een poort of toegang gevonden en dit komt overeen met enige afbeeldingen uit de Oudheid zelf, waaruit we de indruk krijgen dat met name poorten en/of deuren van monumentale gebouwen geflankeerd konden zijn door zuilen of pilasters met palmette-

kapitelen. Het duidelijkst zijn in dit verband enige aardewerken modellen van heiligdommen. In Samaria en Ramat Rahel kregen de opgravers bovendien de indruk dat de kapitelen aan de wanden van een binnenplaats gezeten hadden.

Shiloh noch Betancourt bespreken het verschijnsel dat er geen verband schijnt te bestaan tussen de versiering van het kapiteel en de pilaster. Daardoor schijnen de voluten uit het niets te komen. Het is mogelijk dat dit verband wel tot uitdrukking kwam in de beschildering.

Zoals gezegd besteedt Shiloh veel aandacht aan het gebruik van behouwen steen en de daarbij gebruikte technieken. Deze manier van bouwen is steeds maar beperkt toegepast. Ten eerste omdat het een zeer dure, luxueuse wijze van bouwen was. Daarom bleef deze *ashlar*-techniek beperkt tot paleizen en tempels en koninklijke citadellen. Voorbeelden van paleizen zijn o.a. de gebouwen 6000 en 1723 in Megiddo en de koninklijke paleizen te Samaria en Ramat Rahel. Van de tempels hebben we alleen gebouw 338 in Megiddo — en nu natuurlijk ook de grote *bāmā* in Dan — en de tempel van Salomo in Jeruzalem. Al hebben we over deze laatste alleen literaire gegevens³). Hazor is tenslotte een goed voorbeeld van een citadel.

Ten tweede bleef deze techniek chronologisch beperkt tot de 10e en 9e eeuw v.o.j. Dit was de tijd van de bouwactiviteiten van Salomo tot en met Jehoshaphat in Juda en vooral die van Omri en Achab in Samaria, Megiddo en Hazor. De kapitelen horen thuis bij deze bouwwerken en in deze periode. Van de meeste genoemde gebouwen staat de datering in deze tijd vast. Alleen het buitenpaleis te Ramat Rahel is nog een probleem. Op grond van het bovenstaande zou men verwachten dat de kapitelen bij de oudste fase van het complex horen, nl. bij fase Vb. Deze fase Vb is echter tot nu toe door de opgraver, wijlen prof. Aharoni, op grond van het aardewerk nooit ouder gedateerd dan de 8e-7e eeuw. Maar onlangs heeft prof. Y. Yadin gewezen op de grote overeenkomsten in grondplan en bouwstijl met de bouwwerken van Achab in Samaria en hij komt dan op een datering in de 9e eeuw⁴). Het spreekt vanzelf dat Shiloh dit dankbaar overneemt. Aangezien Vb tot in de 7e eeuw bestaan heeft, betekent dat, dat de kapitelen ook twee eeuwen lang gestaan hebben, tot zij weer een nieuwe functie kregen in het nieuwe paleis Va dat aan het eind van de 7e eeuw gebouwd werd. Ditzelfde is overigens ook gebeurd

---

³) Th. A. Busink, *Der Tempel von Jerusalem*. Bd. I (Leiden 1970), 164-180 en 257-275.

⁴) Y. Yadin, 'The House of Baal in Samaria and Judah', in: *Eretz Shomron* (Jerusalem 1973), 58-66 (Hebreeuws).

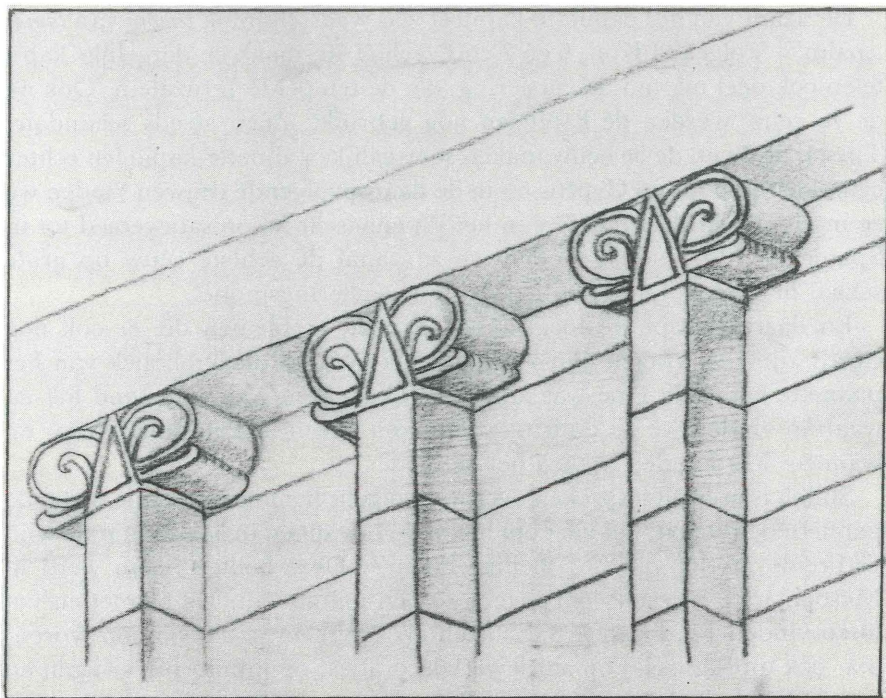

Fig. 4. Reconstructie van het gebruik van de kapitelen op pilasters. Hierbij kunnen zich nog twee varianten voordoen: a) de kapitelen zijn veel verder in de muur verzonken; b) de achterliggende muur ontbreekt, zodat één of meer doorgangen ontstaan.

met een aantal kapitelen uit Megiddo en het is mogelijk dat de reconstructie van de citadelpoort van Hazor in het Israël Museum inderdaad gebaseerd is op een werkelijke situatie, maar dan één in een latere fase, waarbij de toegang tot de helft versmald werd. Het heeft er dus alle schijn van dat alle kapitelen in de 10e-9e eeuw vervaardigd werden en dat een groot aantal daarvan, meestal in secundaire posities, dienst deed tot het eind van de 7e eeuw.

Er is nog een derde beperking en dat is een geografische: dergelijke kapitelen zijn, met uitzondering van het ene Jordaanse exemplaar, niet bekend buiten Israël. Medeibiyeh ligt in Jordanië even ten noorden van de wady Hassa en het is mogelijk dat het een fortificatie betreft op de zuidgrens van Moab uit de tijd dat dit gebied Israëlitisch was, onder Omri en Achab. Aangezien het kapiteel van kalksteen is en de rest van het fort uit basalt is opgetrokken, is het niet uitgesloten dat het kapiteel niet op zijn oorspronkelijke plaats gevonden is.

De naam van het palmette-kapiteel was waarschijnlijk *timōrā* van *tāmār* „palm”. Volgens I Kon. 6 en 7 en Ezechiël 40, maakten dergelijke kapitelen ook deel uit van de versiering aan de tempel te Jeruzalem. Ook ná de 7e eeuw werden de kapitelen nog gebruikt, maar steeds secundair. Tussen de 7e en de 5e eeuw maken soortgelijke palmette-kapitelen echter een bloeitijd door op Cyprus en in de daaropvolgende eeuwen vinden we ze in Noord-Afrika en elders in het Phoenicische kolonisatiegebied tot in Spanje toe. Bovendien vinden we ze vanaf de achtste eeuw op grote schaal in Mesopotamië, zij het dan als versieringsmotief.

En daarmee zijn we toegekomen aan de problemen die er ook nog steeds zijn. De vragen zijn voornamelijk: Wat is de symboliek van het palmette-kapiteel? Hoe was zijn ontwikkeling en waar ontstond het en waarom vinden we de oudste exemplaren alleen in Palestina? Waar en wanneer leerden de Grieken het kennen?

Shiloh is zeer uitgesproken over wat volgens hem de betekenis is van de palmette-kapitelen: het gaat om het in de Levant en in Mesopotamië wijd verbreide motief van de „heilige boom”. Deze heilige boom werd in Mesopotamië meestal voorgesteld als een palmboom. De palmetten/voluten vinden we dan ook niet alleen op kapitelen, maar ook op ivoeren, o.a. ook uit Samaria, op aardewerkdecoraties, op muurschilderingen en wandreliëfs, als decoratiemotief bij metalen voorwerpen, op zegels, enz. Het thema van de heilige boom vinden we vaak in combinatie met dat van de cherubs, of met gazellen en/of ibexen. Het is duidelijk dat deze heilige boom ook de levensboom is. Het is niet moeilijk dit motief te vervolgen van het derde millennium v.o.j. tot aan de kapitelen in Israël. Shiloh geeft zelf, met goede illustraties, veel voorbeelden van ivoeren uit Tell Halaf III in Syrië, omdat die contemporain zijn met de kapitelen. Opvallend daarbij is zijn vrij resolute afwijzing van Egyptische invloed. Natuurlijk kan ook Shiloh niet ontkennen dat de kunst van de Levant in sterke mate bepaald werd door Mesopotamische én door Egyptische invloeden en dat dit in het bijzonder in de ivoorsnijkunst erg duidelijk is. Maar hij gaat ervan uit dat beide invloeden te onderscheiden zijn: “Wherever Asiatic artists utilized Egyptian motifs, combining them with their own patterns, the ‘imported’ elements can readily be discerned” (p. 42). Hier geloof ik dat Betancourt gelijk heeft wanneer hij veel sterker rekening houdt met de mogelijkheid van Egyptische beïnvloeding. Wanneer men nl. alle „heiligeboom-motieven” bekijkt en vergelijkt met enerzijds de Israëlitische kapitelen en anderzijds de Egyptische, dan blijken de Mesopotamische boom-motieven en de Egyptische bloem-motieven helemaal niet zo makkelijk te scheiden. Zeker niet wanneer men zich rea-

liseert dat de kapitelen een reductie zijn van een oorspronkelijk ronde, driedimensionale voorstelling tot een platte tweedimensionale⁵⁾. Terecht wijst Betancourt er vervolgens op dat onder het rijke vergelijkingsmateriaal voor het motief van de heilige boom, zich geen enkele architectonische parallel bevindt. Daarentegen zijn de Egyptische bloemmotieven al heel vroeg wel in pilaren en kapitelen toegepast. In Egypte bleven zuil en kapiteel wel steeds een grotere eenheid vormen. Maar ik wees al op de mogelijkheid dat dit uitgedrukt werd d.m.v. de beschildering.

Merkwaardig in het betoog van Shiloh is, dat hij zich strikt beperkt tot de IJzertijd. Hij gaat er van uit dat het motief van de heilige boom weliswaar veel ouder is, maar dat de toepassing in stenen kapitelen beperkt is tot de 10e en 9e eeuw en bovendien alleen in Israël voorkomt. Hij bespreekt dus geen van de Bronstijdttempels die in Israël gevonden zijn. En dan denkt ik niet aan de inderdaad Egyptische tempel van Beth Shean, maar wel aan de LB-tempels van Sichem en Lachis. In beide tempels zijn zuilen en kapitelen aangetroffen, die of zuiver Egyptisch zijn of nauw bij de Egyptische traditie aansluiten. In de discussie over de palmette-kapitelen wordt heel vaak het fragment van een stenen kapiteel dat door Sellin in Sichem gevonden werd genoemd⁶⁾. Het wordt dan ook besproken door Betancourt, die behalve op de mogelijke Egyptische invloed ook wijst op de overeenkomst met de twee kapitelen uit Hazor waarop de centrale driehoek ontbreekt. Zelfs wanneer Shiloh een andere mening ten aanzien van dit fragment is toegedaan, dan had hij het toch wel mogen noemen.

Waar komen deze palmette-kapitelen vandaan? We zagen al dat alle exemplaren buiten Palestina jonger zijn dan de Israëlitische. Shiloh betoogt met kracht dat de kapitelen een autochtone ontwikkeling binnen Israël waren. Aangezien hij het gebruik van deze kapitelen onlosmakelijk verbonden ziet met de *ashlar*-techniek van bouwen waarbij de hele muur bestaat uit zorgvuldig behouwen stenen die in een zeer speciaal verband gelegd zijn (hierbij werd geen specie of i.d. benut), wordt hij er min of

⁵⁾ Vgl. vooral de afgebeelde papyrus- en waterleliekapitelen in het *Lexikon der Ägyptologie*, Bd. III (Wiesbaden 1980), Sp. 323-327. En verder A. Badawy, *Architecture in Ancient Egypt and the Near East* (Cambridge, Mass. 1966), 161, 177, 197.

⁶⁾ Gepubliceerd in *ZDPV* 49 van 1926. Sellin dateerde het kapiteel, dat hij onomwonden „Egyptisch” noemt, in het eind van de Late Bronstijd. Het maakte deel uit van de Kanaänitische tempel die tengevolge van de gebeurtenissen van Richt. 9 verwoest werd. Later heeft Welter een veel jongere datering voorgesteld (9e of 8e eeuw). Op grond van de na-oorlogse opgravingen door G. E. Wright is algemeen erkend dat Sellins datering juist was. Vgl. het overzicht van G. E. Wright in: *Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, vol. IV, en: K. Jaroš, *Sichem* (Göttingen 1976).

meer toe gedwongen aan te tonen dat ook deze *ashlar*-techniek alleen in Israël voorkwam. Shiloh laat dan zien dat er een principieel onderscheid bestaat tussen de uit Syrië zo bekende orthostaten-techniek en het gebruik van *ashlars*. Bij de orthostaten-bouw wordt de muur aan de binnenzijde en een enkele maal aan beide zijden, tot een zekere hoogte vanaf de grond, bekleed met stenen platen. Deze platen zijn d.m.v. balken met pinnen in de muur verklonken. De meeste orthostaten hebben daartoe aan de bovenkant één of twee uitgeboorde gaten. De eigenlijke muur is echter overwegend van kleitichels opgetrokken. Het is wel mogelijk dat het gedeelte boven de orthostaten weer met hout bekleed was. Deze bouwtechniek bleef ook beperkt tot monumentale bouwwerken, maar komt in de Bronstijd ook in Israël voor. Het meest bekende voorbeeld is de zogenaamde „Zonnetempel” of „orthostaten-tempel” uit Hazor. In een aantal Noordsyrische steden werden de orthostaten versierd met reliefs. Shiloh betoogt uitvoerig dat nergens in Syrië iets gevonden is dat lijkt op de Israëlitische techniek om met massief stenen muren te bouwen. Hij verklaart dit uit de schaarste aan goed hout in dit land. In de IJzertijd werd het geïmporteerde cederhout al schaars! Interessant is, dat de gedachte dat deze kapitelen best wel eens een eigen bijdrage van Israël tot de cultuur van het oude Oosten konden zijn, wel vaker is opgekomen, maar steeds werd verworpen. Verworpen omdat zij schijnbaar in tegenspraak was met het beeld dat men in Europa had van de oudste Israëlieten. Dat waren immers eerst vroegere halfnomaden, en vervolgens eenvoudige boeren. Onder Salomo hadden zij nog zó weinig technische kennis dat Salomo voor zijn bouwwerken in Jeruzalem een beroep moest doen op Phœnicische technici (I Kon. 7). Zo ontstond in feite een a priori opvatting dat de *ashlar*-techniek uit Phœnicië moest stammen. En dus ook de kapitelen. Daar is echter tot op heden nog nooit iets van die aard gevonden. En inderdaad vinden we deze redenering keurig terug bij Betancourt. Deze gaat zelfs zover de veronderstelde Phœnicische herkomst een bewijs te noemen voor de juistheid van het bijbelse bericht uit I Kon. 7.

Op drie punten kan ik wat dit betreft Shiloh goed volgen. Ik heb zelf in mijn dissertatie de stelling verdedigd dat de Israëlieten al sedert de Bronstijd in Kanaän woonden en zeker geen halfnomaden waren⁷⁾. D.w.z. dat zij wel degelijk kennis konden hebben van de tradities van Kanaän. Daar hadden ze de Phœniciërs niet voor nodig. Ook het punt van de houtschaarste is zeker belangrijk geweest, al zou men zich voor

---

⁷⁾ C. H. J. de Geus, *The Tribes of Israel* (Assen/Amsterdam 1976).

kunnen stellen dat juist voor de monumentale bouwwerken waar het om gaat en waarin toch *so wie so* veel hout in verwerkt was, geld geen rol speelde. Heel belangrijk vind ik zijn psychologische argument, wanneer hij erop wijst dat de beginnende monarchie en de beginnende staatsvorming de behoefte had om zich heel duidelijk te manifesteren in imponeerende gebouwen. Het spreekt vanzelf dat in Phœnicië altijd veel meer hout beschikbaar was, maar belangrijker is dat de territoriale staat daar nooit van de grond kwam. In de IJzertijd bleven Tyrus, Sidon en andere steden, stadstaten. Het is nuttig dat Shiloh ons er nog eens aan herinnert dat een akropolis zoals Omri en Achab die te Samaria bouwden, zijn gelijke niet had, niet in Phœnicië, noch in Syrië. Dit geldt zowel voor de techniek en stijl van bouwen als voor de decoraties.

Maar er zijn ook contra-overwegingen. Niemand kan ontkennen dat de verspreiding van de kapitelen praktisch geheel overeenkomt met het pad van de Phœnicische kolonisatie. Het ligt voor de hand dat men dan verwacht de prototypen in het moederland te vinden. Dat dit nog niet gebeurd is, levert niet meer op dan een *argumentum e silentio*. Israël is archeologisch het best bekende en meest doorwoelde land ter wereld. Daarentegen is onze kennis van de IJzertijd van Syrië en de Libanon nog steeds zeer gering. De opgravers richtten daar hun aandacht bijna uitsluitend op de zoveel meer belovende Grieks-Romeinse tijd en op de Bronstijd. Maar uit een onlangs gepubliceerd boek over een IJzertijd-opgraving in Libanon — Sarepta — blijkt dat de *ashlar*-techniek daar zeker bekend was⁸). Ik geef toe dat de vergelijking niet helemaal opgaat: Sarepta was geen koninklijke stad. Daarom was alles wat armoediger en eenvoudiger. Maar de overeenkomsten zijn te groot om zomaar van tafel te vege. Zelf zag ik fraai *ashlar*-werk in Heshbon in Jordanië, maar dat zou uit de Israëlitische periode kunnen stammen. Tot slot zijn er een aantal afbeeldingen, o.a. op Assyrische paleisreliefs, waarop we duidelijk gebouwen zien met volutenkapitelen op zuilen die een ingang of poort flankeren. Ik denk hier allereerst aan het bekende relief met de afbeelding van de vlucht van koning Luli van Tyrus uit het paleis van koning Sanherib in Nineve. Achter (op het relief: boven) de stadsmuur zien we een poort geflankeerd door twee zuilen met volutenkapitelen.

De natuurlijke houtrijkdom van de Libanon en de geringere psychologische noodzaak om indrukwekkende, massief stenen gebouwen neer te zetten, zal ertoe geleid hebben dat in Phœnicië steeds meer hout gebruikt

---

⁸) James B. Pritchard, *Recovering Sarepta: A Phœnician City* (Princeton 1978), spec. figs. 91 en 92.

is, al moeten we de hoeveelheid hout die voor de akropolis van Samaria of voor Salomo's tempel nodig was, niet onderschatten. Dat de kapitelen echter teruggaan op houten proto-typen, wordt door iedereen erkend. Helaas bespreekt Shiloh niet de mogelijkheid van metalen of van houten kapitelen met brons beslag; jammer genoeg is hiervan niets bewaard gebleven. Juist omdat in Israël bij de koninklijke bouwwerken gewerkt werd met steen, bleven uit dat gebied 34 exemplaren bewaard. Ik heb de indruk dat Betancourt gelijk heeft met zijn opmerking dat volutenkapitelen een "regular characteristic of Palestinian architecture in the first third of the first millennium B.C." vormde. Men mag aannemen dat dat ook in Phœnicië het geval was, al domineerden daar de houten exemplaren. In beide gevallen gaat het om de continuëring van een autochtoon Kanaänitische traditie uit de Bronstijd. Het nieuwe dat de IJzertijd toevoegde was alleen de overgang op steen. Het lijkt er inderdaad op dat dit in Israël gebeurde. Ik geef Shiloh toe dat we eens op moeten houden om de Israëlieten iedere eigen culturele inbreng te ontzeggen en om altijd eerst naar externe oorsprongen te zoeken.

Shiloh heeft veel werk gedaan op het gebied van onderzoek naar de oude Israëlietische architectuur. Opvallend is dat hij in dit boek wel veel zegt over de gebruikte technieken en materialen, maar nauwelijks iets over de plattegronden van de gebouwen. Zo komt evenmin het bekende Israëlietische vier-vertrekken-huis (*four-room-house*) ter sprake, een onderwerp waarover Shiloh zelf ook veel onderzoek gedaan heeft⁹⁾. Het ontbreken van dit huis is des te merkwaardiger omdat Shiloh zelf aange-toond heeft, dat de typische plattegrond van dit Israëlietische woonhuis ook doordrong in een aantal monumentale bouwwerken, zoals o.a. in de citadel van Hazor. Deze citadel was niet anders dan een reusachtig vier-vertrekken-huis en dan gebouwd van *ashlars*. Nu is het kenmerkende van de plattegrond van dit huistype, dat meestal één van de parallel aan de open binnenplaats gelegen vertrekken, een soort open varanda is. Het dak hiervan steunde op pilaren. In echte houtarme gebieden, zoals in de Negeb, waren deze pilaren helemaal opgebouwd uit opgestapelde steenblokken. Maar het lijkt geen twijfel dat elders stammetjes of zelfs echte houten zuilen gebruikt werden. Is het nu te boud om te veronderstellen dat in de meer luxere woningen op deze zuiltjes houten kapitelen zaten? En dat die al versierd waren met een volutenmotief? Ik verwijs naar het voorbeeld van een modern Phrygisch huis, dat Shiloh zelf geeft en waarin

---

⁹⁾ Y. Shiloh, 'The Four Room House, Its Situation and Function in the Israelite City', *Isr. Explor. Journ.* 10 (1970), 180-190.

ook zulke kapitelen gebruikt zijn. Het is dan ook niet ondienstig erop te wijzen dat ook dit huistype tot nu toe alleen uit Palestina bekend is en dat het in ieder geval wel een innovatie van de IJzertijd betekent. Het is in geen geval een ontwikkeling vanuit het „binnenplaats-huis” (*courtyard-house*) van de Bronstijd. Aangezien dit huistype niet tot het culturele erfgoed van Kanaän behoort en nauwelijks aangenomen mag worden dat de Israëlieten omstreeks 1200 v.C. in zeer snel tempo een eigen huistype ontwikkelden, en aangezien ook dit huistype tot nu toe onbekend is uit Phœnicië, rijst achteraf toch weer de vraag of de Israëlietische architectuur van de vroege IJzertijd toch niet een impetus van buiten gekregen heeft die nu nog onbekend is¹⁰). Ik zou zelf dan het liefst naar het westen kijken: Zeevolken, Mycene, Cyprus, Philistijnen of i.d. Ik zou erop willen wijzen dat de weliswaar jongere Kanaänietische tempel van Kition op Cyprus wel een typische vier-vertrekken-plattegrond heeft. Bij de voluten kan men ook denken aan de juist in deze westelijke culturen zo populaire spiraalmotieven¹¹).

Het laatste woord over deze kapitelen is nog niet gesproken. We moeten Shiloh echter bijzonder dankbaar zijn voor het materiaal dat hij bij elkaar gezet heeft. Ik hoop dat dit een voorstudie zal blijken te zijn voor een veel omvattender werk over de Israëlietische architectuur. Tot slot nog twee opmerkingen: Shiloh zou ook nog eens de filologische aspecten moeten behandelen, bijv. de betekenis van het Hebreeuwse woord *gullā*, dat ook kapiteel kan betekenen. Een eventueel volgend boek verdient ook een betere correctie: i.h.a. is deze Qedem-reeks erg verzorgd, maar in dit boek zitten al te veel drukfouten.

Groningen

C. H. J. DE GEUS

¹⁰) De eigen ontwikkeling van het Israëlietische huis wordt ook benadrukt door V. Fritz, 'Die kulturhistorische Bedeutung der früheisenzeitlichen Siedlung auf der Hîrbet el-Mšāš und das Problem der Landnahme'. *Zeitschrift Deut. Pal. Ver.* 96 (1980), 121-135. Zijn afleiding uit de bedouïenentent kan ik niet accepteren.

¹¹) De mogelijkheid van een nog onbekende oorsprong wordt ook overwogen door A. Ciasca, 'I capitelli a volute in Palestina', *Rivista degli Studi Orientali* 36 (1961), 189-197. Volledigheidshalve vermeld ik verder nog het artikel van Dominique Auscher, 'Les relations entre la Grèce et la Palestine avant la conquête d'Alexandre', *Vetus Testamentum* 17 (1967), 8-30. Zij wijst ook Phœnicische invloed af, maar concludeert te snel dat het motief van de palmette-volutes Mesopotamisch/Noordsyrisch is en dat daarom de stenen kapitelen met dit motief ook uit dit gebied zullen stammen.

BOEKENNIEUWS

A. S. van der Woude, e.a. (ed.) *Bijbels Handboek*, Deel I. *De wereld van de Bijbel* (J. H. Kok, Kampen, 1981; vi + 564 blz. tekst, 58 blz. tekeningen, plattegronden en foto's; geb., prijs fl. 125.00)

De titel „De wereld van de Bijbel” is op zijn minst dubbelzinnig. De wereld waaruit de Bijbel voortkwam en de wereld waarin de Bijbel verspreid werd, kunnen daarmee net zo goed bedoeld zijn als de wereld, die de Bijbel zelf schetst. Dat deze en ook nog andere aspecten van de Bijbelse wereld in dit omvangrijke werk in woord en beeld tot hun recht komen, is aan twaalf Nederlandse geleerden te danken.

J. H. Negenman geeft allereerst een beschrijving van de geografie van Palestina en de omliggende landen (pp. 11-67). Hier vindt de lezer niet alleen informatie over de fysische geografie, maar ook over het klimaat, over flora en fauna en over de natuurlijke omstandigheden, waarin de mensen leefden, en die de basis voor de politieke, economische en culturele ontwikkelingen vormden. B. van Elderen heeft aan dit eerste hoofdstuk een met „Nieuwtestamentische geografie” getitelde bijdrage toegevoegd, waarin de plaatsen buiten het eigenlijke Palestina centraal staan, die Jezus bezocht heeft of waaraan Paulus op zijn zendingsreizen een bezoek bracht (pp. 68-75). Het merendeel van de kleurenfoto's vormt een goede en mooie aanvulling op dit eerste, „geografische” hoofdstuk. In het tweede hoofdstuk komen vragen rond de archeologie van Palestina en zijn buurlanden aan de orde. H. J. Franken informeert over de problematiek en taakomschrijving van de hedendaagse archeologie, die zich uit haar afhankelijkheid van de Bijbelwetenschappen wist los te maken (pp. 76-93). Hoe dit proces zich voltrok, zet C. H. J. de Geus in een overzicht van de ontwikkeling van de Palestijnse archeologie uiteen. Dat deze bevrijding niet op een breuk tussen de Palestijnse archeologie en de Bijbelse exegese behoeft neer te komen, maar dat de ene discipline de andere kan complementeren, beschrijft hij met behulp van de twee termen „theorie” en „praktijk” (pp. 94-110). De Bijbel maakt deel uit van de rijke literaire overleveringen van het Nabije Oosten. Het derde hoofdstuk, getiteld „Schriftsystemen en talen in de wereld van de Bijbel”, begint dan ook met een door J. C. de Moor geschreven bijdrage over de schriftsystemen en niet-Bijbelse talen (pp. 113-172). Beschrijvende gedeelten, aangehaalde teksten uit de bibliotheken van het Oude Nabije Oosten en informatieve tekeningen vullen elkaar in dit gedeelte bijzonder goed aan. Over Hebreuws en Aramees als Bijbeltalen handelt J. Hoftijzer (pp. 173-200), over Grieks als taal van het Nieuwe Testament G. Mussies (pp.

201-216). Terwijl J. Hoftijzer de problemen benadrukt, die bij het verstaan en vertalen van klassiek-Hebreeuwse teksten rijzen, geeft G. Musies een meer inleidende, van goed gekozen tekstvoorbeelden voorziene beschrijving, hoe het Grieks in Palestina terecht kwam en waarom het Nieuwe Testament in het Grieks is geschreven. Het spreekt welhaast vanzelf, dat in het volgende, vierde, hoofdstuk de tekstgetuigen, de tekstgeschiedenis en de tekstkritiek van het Oude en Nieuwe Testament aan de beurt zijn. Het door E. Tov verzorgde gedeelte over het Oude Testament (pp. 217-262) wordt gekenmerkt door de waarde, die hij aan de vondsten in de woestijn van Juda toekent. Door de Qumrân-rollen kan men het karakter van de Oudtestamentische konsonantentekst reeds in de laatste twee eeuwen v.C. bepalen. Door hun verscheidenheid van teksttypen maken de rollen tegelijkertijd duidelijk, dat het onmogelijk is naar een „Urtext” te zoeken. Het doel van de tekstkritische arbeid moet daarom veeleer gelegen zijn in „de reconstructie van de Bijbeltekst zoals die gangbaar was in een bepaalde periode” (p. 255). De veel kortere tekstgeschiedenis van het Nieuwe Testament (pp. 263-277) brengt daarentegen met zich, dat J. Smit Sibinga de doelstelling van de tekstkritiek juist wel met het zoeken „naar de oudste bereikbare tekst” kan omschrijven, omdat die meestal „tevens de oorspronkelijke en ook de juiste is” (p. 263). Met de behandeling van geografie, archeologie, schriften, talen en teksten is de weg gebaad voor een schets van de geschiedenis van het Oude Nabije Oosten. Tot aan de tijd van Alexander de Grote wordt deze geschiedenis door K. R. Veenhof beschreven (pp. 278-441). Met dit gedeelte van het vijfde hoofdstuk bereikt het boek zijn grootste informatiedichtheid en wordt duidelijk, welk hoog niveau het ook als naslagwerk bezit. Het gebied, dat in deze beschrijving bestreken wordt, is groot; het reikt van Egypte tot Mesopotamië. Toch komen ook de randgebieden en de kleine staten, die tussen de twee grote mogendheden aan de Nijl en aan de Eufraat en Tigris als het ware een veelkleurig mozaïek vormen, aan hun trekken. Tot deze kleine landen tussen de machtige staten hoort ook Palestina. Hoe bescheiden zijn rol op het toneel van de toenmalige wereldgeschiedenis was, wordt in dit omvangrijke en gekompliceerde kader bijzonder duidelijk. Voor de speciaal in het culturele en politieke gebeuren in Palestina geïnteresseerde lezer zal het daarom ook niet altijd even gemakkelijk zijn de rode draad te vinden, maar dit bezwaar weegt niet op tegen het samenhangende beeld van de historische ontwikkelingen in het gehele gebied, dat K. R. Veenhof de lezer biedt. In de door M. A. Beek beschreven periode van Alexander de Grote tot het begin van de tweede eeuw (pp. 442-470) raakt „de façade van de gebeurtenissen” (p.

455) op de achtergrond. Het zoeklicht valt hier op culturele en religieuze toestanden, op de godsdiensten en de rechtsgewoonten en *last but not least* ook op het alledaagse leven van de gemiddelde burger onder de Ptolemeeën, Seleuciden en uiteindelijk Rome. In het zesde hoofdstuk, geschreven door wijlen K. Roubos, gaat het tenslotte over de profane en godsdienstige instellingen, zoals de Bijbel die zelf vermeldt.

Het spreekt vanzelf, dat in een boek, dat zo rijk aan informatie is, enkele details kritiek uitlokken. Zo is b.v. de Siloach-tunnel te Jeruzalem een onderaards in de rots uitgehouwen waterkanaal en niet een gang of schacht, waardoor men vanuit de stad ongezien het water kon bereiken (p. 37). Onvermijdelijk zijn natuurlijk ook zetsfouten, maar hun aantal is beperkt gebleven. Ongetwijfeld zal een lezer hier en daar iets meer informatie wensen. Zo zoekt men b.v. in verband met de val van Jeruzalem in 586 v.C. tevergeefs naar de vermelding van de vernietiging van de tempel en van de instelling van Gedalja als gouverneur (p. 425), en evenzo mist men in verband met de val van Jeruzalem in 70 de vermelding van de verwoesting van de Herodiaanse tempel en van de naam van Titus (p. 467). Maar dergelijke kritische opmerkingen hebben slechts betrekking op minder belangrijke details; ze doen aan de waarde van het gehele werk niets af. Zwaarder weegt evenwel het volgende. Hoewel C. H. J. de Geus in zijn bijdrage over de Palestijnse archeologie terecht beklemtoont, dat „op het gebied van de *realia* ongetwijfeld de meeste vooruitgang geboekt” is (p. 107), komt dit in het boek helaas niet tot zijn recht: een beschrijving van de ontwikkeling van de materiële cultuur in Palestina ontbreekt. Zo blijft er een leemte, maar anderzijds is het zo, dat dit boek vele andere leemten opvult. De 628 bladzijden van dit boek bieden de lezer een wetenschappelijk verantwoorde en goed leesbare informatie over een enorme hoeveelheid materiaal. De bibliografieën bij de verschillende opstellen bevatten een goede keuze uit de niet te overziene stroom van literatuur, en de registers van persoonsnamen en van zaken en plaatsnamen (pp. 531-559) zullen bij het gebruik van het boek als naslagwerk een nuttige dienst bewijzen, terwijl de meer dan 100 illustraties, in kleur en zwartwit, met veel overleg gekozen en van uitvoerige informatieve onderschriften voorzien zijn. Voor een ieder, die zich als leek of vakman met het verleden van het Nabije Oosten bezighoudt, betekent dit fraaie boek een welkom „gereedschap”, waaraan men binnen en buiten Nederland een grote lezerskring toewenst. Het is te hopen, dat de in voorbereiding zijnde twee volgende delen van het Bijbelse Handboek over het Oude en Nieuwe Testament een even hoog niveau bereiken als „De wereld van de Bijbel”.

H. WEIPPERT

B. Tadema Sporry, *Brieven uit het Oude Egypte: dagboek van Kydon*; met medewerking van P. J. Sijpesteijn, foto's van A. A. Tadema (Uitgeverij Terra Zutphen, 1980; 160 blz., met vele foto's)

Uit het Oude Egypte is een grote hoeveelheid van papyri tot ons gekomen die soms een verrassend levendige kijk geven op de bonte samenleving van toen, en die daardoor tevens de mogelijkheid bieden het verleden tot leven te brengen. Dit kan op velerlei manieren, zelfs in de vorm van een detective roman zoals Agatha Christie bewees met haar *Death Comes as the End*, een zeer authentiek aandoend verhaal dat zij baseerde op een serie Egyptische brieven van rond 2000 v.C. (deze brieven zijn in 1962 uitgegeven door T. G. H. James in *The Hekanakhte Papers and Other Early Middle Kingdom Documents*). Van de „gewone” romans waren die van L. H. van Lennep (*De sycomore bij den vijver, Naar den heiligen berg, en Chnumhotep, de schatbewaarder*) en de „Muizenhistorie” *Makit* van de Belgische Egyptoloog J. Capart voor hun tijd (kort voor de tweede wereldoorlog) lang niet onverdienstelijk.

Merkwaardigerwijs spelen al dergelijke romans in de tijd van de Pharao's (gewoonlijk in het tweede millennium v.C.) en nimmer in de Grieks-Romeinse tijd, hoewel juist uit deze periode een overweldigende hoeveelheid van papyri, barstensvol gegevens, de romanciers ter beschikking staat. Welnu, het is juist in deze, tot nu toe zo verwaarloosde, periode dat Tadema Sporry het hier aangekondigde *Dagboek van Kydon* situeert. In elf hoofdstukken vertelt zij episodes uit het leven van een denkbeeldige Egyptenaar zoals dat kan worden gereconstrueerd aan de hand van allerlei Griekse teksten uit de periode tussen de 4de eeuw vóór tot de 7de eeuw nà Chr. Nieuw voor dit genre romans is dat aan het slot van elk hoofdstuk de gebruikte teksten volledig, in vertaling, staan afgedrukt. Deze teksten vormen een belangrijke onderdeel van het boek, hetgeen nog wordt benadrukt doordat aan het slot vele vaktermen en begrippen die in de teksten voorkomen (maar in het verhaal zelf geen rol spelen) duidelijk worden verklaard voor de belangstellende lezer.

De teksten — gelukkig niet alleen maar brieven zoals de titel van het boek doet voorkomen — bijeengezameld, vertaald en gepresenteerd door de Amsterdamse papyroloog P. J. Sijpesteijn, geven een heel leuk idee van wat de papyrologie zoal aan gegevens over het dagelijks leven kan bieden. (Jammer dat er een overzichtslijstje van de vertaalde teksten ontbreekt). Vanzelfsprekend moest er worden volstaan met een selectie; aan wie zich nog wat verder wil oriënteren kan zeer warm worden aanbevolen: J. Hengstl, *Griechische Papyri aus Ägypten als Zeugnisse des öffentlichen und*

privaten Lebens, Tusculum Bücherei, 1978 (bevat een keur van Griekse teksten met vertalingen en uitvoerige inleidingen).

De Nederlandse vertalingen, verzameld aan het slot van de hoofdstukken, laten zich over het algemeen goed begrijpen en geven, zoals te verwachten viel, de originele Griekse teksten zeer zeker getrouw weer. Bij het doorlezen viel mijn oog op p. 118, kol. II, regel 3 en 4, waar een op het eerste gezicht duistere vertaling staat van een tekst op de ommezijde van een brief. Men moet hier na „Aan Zenon” een punt zetten, want dit is het adres dat de afzender, in Alexandrië, buiten op zijn brief plaatste ten behoeve van de postdienst. De rest van de zin is een latere notitie: nadat de brief bij Zenon in Memphis was bezorgd schreef hij (of een klerk van hem) op de buitenkant op welke datum de brief was binnengekomen en waarover hij ging. Op deze manier hield Zenon een overzicht over de vele binnenkomende brieven; toevallig staat er op p. 51 een brief die hij een dag tevoren had ontvangen, eveneens uit Alexandrië: klaarblijkelijk was er een dagelijkse postbestelling (Pap. Lond. VII 1942; ook hier is het adres „aan Zenon” ten onrechte afgedrukt als onderdeel van Zenons notitie). Op p. 92, kol. II, regel 1 en 2, staat de vertaling van een vraag aan een orakel, waarvan het slot „Openbaar mij dat” enigszins ambivalent is en de schrijfster van het „Dagboek” op een dwaalspoor heeft gebracht, hetgeen jammer is omdat orakels in het middengedeelte van haar verhaal een belangrijke rol spelen. Zij had de indruk gekregen dat een orakel in Egypte werkte zoals b.v. dat van Delphi en duistere uitspraken deed, terwijl in Egypte het antwoord van een orakel juist niets aan duidelijkheid te wensen overliet: wanneer iemand, zoals in het geval van p. 92, kol. II, regel 1 en 2, wilde weten of hij van een ziekte zou genezen, dan maakte hij voor het orakel twee briefjes, het ene voor het geval hij wèl, het andere voor het geval hij nièt zou genezen; één van de beide briefjes kreeg men van het orakel terug en daarmee was de vraag automatisch — en duidelijk — beantwoord. Zo kreeg in het bewuste geval de vrager de zekerheid dat hij zou genezen doordat het briefje dat hij terug kreeg het exemplaar was waarop hij had geschreven: „Indien ik uit mijn huidige ziekte gered zal worden, breng dan dit (briefje) voor mij te voorschijn.”

En dan nu het „Dagboek”, het verhaal dat schrijfster heeft opgebouwd uit de bouwstenen die de Griekse teksten haar verschaften. Ongetwijfeld geen gemakkelijke taak, ook al kon zij steunen op de Papyroloog Sijpesteijn, zoals Agatha Christie destijds op de Egyptoloog Glanville: „My Egyptologist friend may have sometimes regretted his rash impulse, as he was continually being rung up by me and asked such ques-

tions as 'What flowers could be out in the courtyard? What would an ordinary daily meal consist of? What time of day would they have it? Can you sen me a list of men's and women's names? What sort of sweets would children eat? Would all the family read and write or would there be a scribe?' — practically all the questions, especially the most trivial, requiring a lot of research to answer.' Inderdaad, het schrijven van een dergelijk verhaal vereist een grote mate van inlevingsvermogen en bovendien een welversneden pen. Hiervan zijn de samenstellers van het boek zich, helaas, onvoldoende bewust geweest zodat het verhaal veel minder zegingskracht heeft gekregen dan men had mogen verwachten. De zorg voor het detail waarmede Agatha Christie, blijkens bovenstaand citaat, de authenticiteit heeft proberen te waarborgen, mist men hier maar al te vaak (om een lijstje van namen heeft schrijfster kennelijk nooit gevraagd, zodat zij de hoofdpersoon Kydon opscheept met een naam die in Egypte niet voorkomt en, nog koddiger, de tweede echtgenote vereert met de mannennaam Thias).

Tenslotte nog een enkel woord over de vele foto's die het boek verluchten, bijna 80 stuks. Hoewel ze strikt genomen geen enkel verband houden met het verhaal zelf, omdat ze merendeels taferelen uit het moderne Egypte verbeelden, zijn ze met zoveel liefde gemaakt dat men ze met veel meer genoegen bekijkt dan de foto's in menig ander platenboek over Egypte: zeer de moeite waard!

P. W. PESTMAN

Hans D. Schneider-Maarten J. Raven, *De Egyptische oudheid*. Een inleiding aan de hand van de Egyptische verzameling in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden ('s-Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1981; 175 p., talrijke ill. f 25.—).

In 1937 kwam de derde druk uit van van Wijngaarden's *Egyptische kunst en beschaving in het Rijksmuseum van Oudheden*. Sindsdien werden een gids voor de beeldhouwwerken (1953 e.v.) en één voor de geïllustreerde papyri (1966), benevens een inleiding tot de betrokken beschaving (1959 e.v.) gepubliceerd. Maar een handleiding voor de bezoekers van het volledige bezit verscheen pas weer na bijna 45 jaar. En wel het hier aangekondigde voortreffelijke werk, geschreven door de directeur van het museum en de conservator van de Egyptische afdeling, rijk geïllustreerd met foto's in zwart-wit en in kleuren (M. J. Vinkesteyn en P. J. Bomhof) en met tekeningen (J. Caspers), en van een zeer verzorgde lay-out (A. Ver-

hoeven). De gebruiker treft van 165 voorwerpen telkens een degelijke beschrijving, minstens één afbeelding en literatuurverwijzingen aan. Mede door de inleidingen en indexen is dit boek niet slechts een museumgids, maar ook een algemeen handboek, waarvan lezen en bekijken een groot genot verschaffen. Tenslotte: het betekent een extra attractie, dat diverse nooit gepubliceerde stukken opgenomen zijn. Hetzelfde geldt voor aanwinsten uit de laatste jaren als de wagenmenner uit Amarna (nr. 74).

M. HEERMA VAN VOSS

Publicaties van „Ex Oriente Lux”, te bestellen bij het genootschap of in de boekhandel

„Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch
Genootschap Ex Oriente Lux”

11. B. H. STRICKER, *Overstroming van de Nijl* (1956; 32 p.) f 10.—
12. J. M. A. JANSSEN, *Egyptische Oudheden verzameld door W. A. van Leer* (1957; 40 p., 18 pl.) f 25.—
De collectie bevindt zich thans in het Allard Pierson-Museum te Amsterdam.
- 14, 17, 18. B. H. STRICKER, *De Geboorte van Horus, I-III* (1963-1975; 357 p.) f 80.—
Een groots opgezette studie gewijd aan de voorstellingen die in de oude wereld (Oude Nabije Oosten en antieke beschavingen) leefden over geboorte en ontstaan van het leven. De tot dusver verschenen delen behandelen, op basis van een zeer rijk bronnenmateriaal, de opvattingen inzake de geslachtsorganen, het (scheppende) woord, het zaad (het aandeel van man en vrouw in de vrucht) en de bezieling. Deel IV verschijnt begin 1982.
16. J. HOFTIJZER, *Religio Aramaica. Godsdiensstige verschijnselen in arameese teksten* (1968; 71 p., 4 pl.) f 25.—
Behandelt de oud-aramese periode en de godsdiensten van de Nabateeërs, van Palmyra, en van Hatra.
19. J. ZANDEE, *‘The Teachings of Silvanus’ and Clement of Alexandria. A new document of Alexandrian theology* (1977; 173 p.) f 55.—
Een analyse van een tractaat behorende tot de tekstvondst van Nag Hammadi tegen de achtergrond van het gehelleniseerde Christendom van de 2e eeuw. Clemens en ‘Silvanus’ leveren bewijzen voor een synthese tussen christelijke theologie en filosofische en ethische voorstellingen van de laat-stoicijnse en middel-platonische filosofie. Uitvoerige woord-, tekst-, en begripsindices.
20. R. BORGER, *Drei Klassizisten: Alma Tadema, Ebers, Vosmaer. Mit einer Bibliographie der Werke Alma Tadema’s* (1978, 54 p., 3 pl.) f 30.—
Een schets van leven en werk van Lourens Alma Tadema, één van de meest succesvolle schilders uit het victoriaanse tijdperk, die de onderwerpen voor zijn (meer dan 400) schilderijen vooral vond in het oude Egypte en de klassieke oudheid. Een analyse van zijn contacten met de egyptoloog Ebers en de classicist Vosmaer werpt licht op hun ideeën en artistieke visies. Gedocumenteerde bibliografie van al Tadema’s werken (met 2 kleurenplaten).
21. M. STOL, *On trees, mountains, and millstones in the Ancient Near East* (1979; 116 p.) f 40.—
Een filologische en cultuurhistorische studie over een aantal realia in het Oude Nabije Oosten, met gebruikmaking van zeer uiteenlopend bronnenmateriaal: spijkerschriftteksten, egyptische gegevens, klassieke, bijbelse, joodse en arabische auteurs, oude woordenlijsten, itineraria, en geografische en botanische handboeken. Krachtens hun namen, aard en verspreiding (in ruimte en tijd) samenhangende grootheden die onderzocht worden zijn o.a. pistachio en terebinth, balsem en andere geneeskrachtige harsen (mastic, galbanum, e.d.), ebbenhout, en de Djebel Sinjār en andere gebergten, als plaats van herkomst van sommige van deze producten en van molenstenen. Uitvoerige indices.